

Mədəniyyətşünaslıq Fənni Üzrə İmtahan Suallarının Cavabları

1. Mədəniyyətşünaslığın predmeti və vəzifələri

Mədəniyyətşünaslıq mədəniyyətin yaranması, inkişafı və tətbiqi haqqında elmdir. Onun predmetinə milli və bəşəri dəyərlərin qarşılıqlı təsiri və əlaqəsi, mədəni proseslərin qanunauyğunluğu və inkişaf dinamikası daxildir.

Mədəniyyətşünaslığın predmetini bütöv sistem kimi götürülən cəmiyyət və mədəniyyət, obyektini isə mədəniyyət subyektləri, mədəni hadisə və proseslər təşkil edir.

Mədəniyyətşünaslıq yeni bir elm kimi bütövlükdə mədəniyyəti və ayrı-ayrı mədəniyyət hadisələrini (maddi, mənəvi, məişət, din, ailə, və s.) araşdırır. Yer kürəsində mövcud müxtəlif və çoxsaylı mədəniyyətlər bir-birini qətiyyənlə təkrar etmir. Hər bir mədəniyyətin özünəməxsus dəyərlər sistemi, davranış, əxlaq normaları və meyarları, ənənələri və s. mövcuddur. XX əsrdə bir fənn kimi formalaşmış kulturologiya humanitar elmlər sistemində daxil olub, mədəniyyəti bütöv sistem kimi, onun çoxşəkiliyini, qarşılıqlı əlaqəsini, mədəni yaradıcılığın tiplərini, mədəniyyətin strukturu və funksiyalarını, sosial həyatda və insan məişətində mədəniyyətin təzahürlərini və inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Mədəniyyətşünaslıq bir elm kimi ümumbəşəri və milli mədəni proseslərin obyektiv qanunauyğunluğu, insanların maddi və mənəvi həyatının mühüm hadisələrini öyrənməyə cəhd edir. Mədəniyyətşünaslıq insan nəslinin mədəni qayda və tələbatlara yiyələnməsi zərurətini araşdırır, mədəni-mənəvi irsin yaranıb formalaşdığı mühiti və ilkin şərtləri öyrənir. Bu məqsədlə mədəniyyətşünaslıq bir elm kimi aşağıdakı vəzifələri öhdəsinə götürür:

- Mədəniyyətin təkamül tarixi, tipləri, qanunauyğunluqları, strukturu və mahiyyətini araşdırmaq.
- Fənlərarası bilikləri əlaqələndirmək.
- Milli mədəniyyətlərin özgürlüyünü qorumaqla qloballaşdırılmasına imkan yaradılması.

- Mədəni cərəyan və tendensiyaların inkişaf dinamikasını izləmək və perspektivlərini araşdırmaq və s.
-

2. “Mədəniyyət” anlayışının işlədilməsi məsələsi

“Kültür”, “mədəniyyət” anlayışlarının tarixi haqqında araşdırmalara görə, bu termin ilk dəfə romalı filosof-natiq Mark Tulli Siseron tərəfindən (b.e.ə.45–ci illər) «Tuskillian disputları» əsərində işlədilmişdir. Yunan filosofu Demokritin fikrincə, mədəniyyət ikinci təbiət deməkdir. Mədəniyyət istilahı ərəb dilində *mədinə* - şəhər mənasını verir və süni təbiətin yaranması ilə formalaşmışdır. Avropada “kultura” terminini ilk dəfə Şotlandiya alimi A.Fergüson işlətməmişdir. Onun fikrincə, kultura bəşər cəmiyyətinin inkişafında vəhşilik və barbarlıqdan sonrakı dövrü əhatə edir.

Avropa dillərində - alman, ingilis və fransızlarda "*kultura*" əvvəlcə kənd təsərrüfatı termini kimi, emal, becərmə və s. mənasında işlədilirdi. İlk dəfə Avropada alman maarifçisi İ.K Adelunq 1782-ci ildə nəşr olunmuş "İnsan nəslinin mədəniyyət tarixinin təcrübəsi" əsərində mədəniyyət anlayışını elmi və fəlsəfi məzmununda istifadə etmişdir. Ondan iki il sonra İ.Q.Herder (1744-1803) "Bəşəriyyətin tarixinə və fəlsəfəyə dair ideyalar" əsərində "*kulture*" termini artıq metafora kimi deyil, nəzəri və fəlsəfi məzmun kəsb etmiş termin kimi istifadə etdi. Herder qədim tarixi mədəniyyətin və poeziyanın unikalığından bəhs edərək, "mədəniyyət" terminini çoxmənəlilikini vurğuladı. Avropa elmi dövriyyəsinə tədricən daxil olan mədəniyyət anlayışı XVIII əsrdə iki mənada – birincisi, biliyin və sənətin köməyi ilə təbiətin üzərində hökmranlıq, ikincisi, şəxsiyyətin mənəvi sərvəti kimi işlənilirdi.

Hazırda “mədəniyyət” anlayışı geniş və dar mənələrdə ifadə edilə bilər. Geniş mənada mədəniyyət, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş bütün həyat formalarının - adətlərin, normaların, simvolların, inamların, dəyərlərin, normaların və artefaktların məcmusudur. Bu baxış müstəvisindən mədəniyyətə xalqın həyat tərzini, onun geyimi, məişəti, mətbəxi, folkloru, inancı, dili, həmçinin cəmiyyətdə qəbul edilmiş jestlər, nəzakət, etiket, gigiyenik vərdişlər, ictimai yaşayış qaydaları, təsisatlar, o cümlədən dövlət və iqtisadiyyat daxildir. Dar mənada isə mədəniyyətin

hüdüdları mənəvi yaradıcılıq sahələri ilə, sənət, əxlaq, mənəvi fəaliyyətlə məhdudlaşır.

3.Mədəniyyətşünaslıq və onun digər elmlərlə əlaqəsi

Müasir elmi-nəzəri ədəbiyyatda mədəniyyət haqqında müxtəlif, hətta ziddiyyətli şərhlər mövcuddur. Tədqiqatçılar mədəniyyətin məğzi, xüsusiyyətləri, funksiyaları, kateqorial aparatı və s. haqqında bir-birindən fərqlənən mülahizələrlə çıxış edirlər. Müasir dövrdə hətta mədəniyyətə verilən yüzlərlə tərif onun mahiyyətini tam ehtiva edə bilmir. Doğrudur, bu təriflərdə mədəniyyətin ayrı-ayrı, olduqca mühüm tərəfləri əhatə edilir, lakin bütövlükdə onun təsvirini və məzmununu açma bilmir. Bəzi tədqiqatçılara görə, mədəniyyətşünaslıq hələ formalaşma mərhələsindədir, onun predmeti, metodları, elmi statusu hələ tam müəyyənləşdirilməmişdir.

Mədəniyyətin ayrıca bir elmin - mədəniyyətşünaslığın tədqiqat obyektini kimi tədrisi yeni olsa da, mədəniyyət tarixi və prosesləri tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, fəlsəfə və s. kimi elmlərin tərkibində öyrənilirdi. Təsadüfi deyildir ki, hal-hazırda mövcud fəlsəfə, tarix, sosiologiya dərslərinin demək olar ki, hamısında mədəniyyətə dair bəhsə bu və ya digər dərəcədə yer ayrılmışdır. Mədəniyyətşünaslıq elmi antropologiya, sosiologiya və humanitar biliklərin əsasında təşəkkül tapmışdır. Mədəniyyətşünaslığın predmetini mədəniyyət anlayışı təşkil edir. Mədəniyyətşünaslığın obyektini mədəniyyətin yaradıcıları, iştirakçıları, mədəni hadisə və proseslər təşkil edir.

Mədəniyyət cəmiyyət ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə inkişaf edir. Mədəniyyət ictimai hadisə olub sosial həyatın bütün tərəflərini (iqtisadi, sosial, siyasi, mənəvi) ehtiva edir. Bu nöqteyi-nəzərdən onu ictimai həyatın digər sahələrindən ayırmaq, təcrid olunmuş şəkildə dərk etmək mümkün deyildir. Mədəniyyət, ən geniş mənada, insanın həyat fəaliyyətinin bütün əsas sferalarını – maddi istehsalı, sosial-siyasi münasibətləri, mənəvi inkişaf sahəsini, məişəti, insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri əhatə edir. Bütövlükdə, mədəniyyət iqtisadiyyat, siyasət, hüquq, məişət, adət-ənənələr və incəsənətin qarşılıqlı təsirdə olduğu vahid bir sistemdir.

4. Mədəniyyət haqqındakı təyinlərin təsnifi

Mədəniyyət – bəşər tarix boyu insanın fiziki və əqli fəaliyyətinin məhsulu olan ikinci təbiəti yaratmaq, hifz etmək və nəsillərə ötürmək qabiliyyətini özündə ehtiva edir. Latınca becərmək mənasını verən bu istilah təbii – natura sözünün əksi kimi işlədilmişdir. Məsələn, çay təbiətdir, kanal isə mədəniyyətdir. İy təbiətə məxsusdur, parfümeriya mədəniyyətə, səs təbiidir, söz isə mədəniyyətin nailiyyətidir.

Müasir elmi ədəbiyyatda mədəniyyət haqqındakı təyinləri və tərifləri aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür;

- Mədəniyyət - əvvəlki nəsillərin yaradaraq gələcəyə ötürdüyü, bizim həyatımızın əsaslarını müəyyən edən sosial təcrübə və mənəvi irsdir;
- Mədəniyyət - insan davranışını təşkil edən qaydalar məcmusudur;
- Mədəniyyət - təbii mühitə cəmiyyətin uyğunlaşması vasitəsidir;
- Mədəniyyət sənət (incəsənət), əxlaq, qanunlar, adətlər və həmçinin sosial varlıq kimi insanın yaratdığı qabiliyyətlər və bacarıqlar kompleksidir;
- Mədəniyyət - simvolların, inamların, dəyərlərin, normaların və artefaktların məcmusudur. Onda cəmiyyətin tipik xüsusiyyətləri ifadə edilmişdir. Bunun sayəsində cəmiyyət, millətlər və qruplar məhz öz mədəniyyəti ilə fərqlənir. Xalqın mədəniyyəti onun həyat tərzidir;
- Mədəniyyət adət, ənənələr, sosial təcrübə, etiqad və bütün fəaliyyət növlərinin məcmusudur;
- Mədəniyyət insan davranışını normaya salan əxlaqi imperativlər və qaydalar məcmusudur. Burada mədəniyyət əxlaq, etik davranış, səliqə, savad, mənəvi dəyər və intellektin göstəricisi kimi çıxış edir;
- Mədəniyyət mədəni institutlar səviyyəsində kitabxana, klub, teatr, muzey, ali təhsil müəssisələri və s. kimi anlaşılır.
- Mədəniyyət millət, xalq, ölkə və hətta hər hansı sosial stratı xarakterizə etmək üçün işlədilir. Kütlə mədəniyyəti, qədim yunan mədəniyyəti və s.

5. Mədəniyyət anlayışına verilən təfsirlər

Mədəniyyətşünaslıqda “mədəniyyət” anlayışına dair müxtəlif təfsirlər mövcuddur: E.B.Taylorun fikrincə, “Mədəniyyət, biliyi, imanı, hüququ, sənəti,

əxlaqı, adət və ənənələri, fərdin mənsub olduğu cəmiyyətin bir üzvü olması etibarını ilə qazandığı vərdişlərini və bütün digər məharətlərini ehtiva edən çox mürəkkəb bir kompleksdir". Z.Freydə görə, "Mədəniyyət bizim həyatımızı heyvanabənzər əcdadlarımızın həyatından ayırmaqla insanın təbiətdən mühafizəsi və bir-biriləri ilə münasibətlərini tənzimləyən nailiyyət və institutları xarakterizə edir". E.Kassirerin fikrincə, "Mədəniyyət insanın təkamül yolu ilə təbiətin asılılığından azadolma prosesidir. Dil, incəsənət, din, elm bu prosesin ardıcıl mərhələləridir". "Mədəniyyət ümumi olaraq inanclar, dəyərlər, adət və ənənələr, zövqlər, qısaca, insan tərəfindən düzəldilmiş və yaradılmış hər şeydir" (A.K.Kohen). Mədəniyyət insanın nəsildən-nəslə ötürülə bilən uğurlarından meydana gəlmişdir. Nitsşenin fikrincə, mədəniyyət elm, etiqad, sənət, qanun və qaydalar, adət, ənənə, vərdiş, əxlaq, bütövlükdə isə insanın sosial varlıq kimi nail olduğu bilik və bacarıqların məcmusudur.

Alman filosofları İ.Kant (1724-1804) və G.V.F. Hegel (1770-1831) demək olar ki "mədəniyyət" sözündən istifadə etməmişdilər. Hegel mədəniyyət anlayışını savad, təhsil anlayışı ilə, Kant isə intizam, əxlaq sözü ilə əvəzləmişdi. Kanta görə, mədəniyyət hissələrin təzahürləri üzərində mənəvi borcun üstünlüyünə haqq qazandırır.

Marksist yanaşmaya görə, mədəniyyət varlığın və şüurun bütün sahələrində gerçəkliyin dəyişdirilməsinə, bəşər tarixinin sərvətlərinin şəxsiyyətin daxili sərvətinə çevrilməsinə, insanın gücünün mahiyyətinin hərtərəfli aşkar edilməsinə və inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş yaradıcı fəaliyyətdir. Marksist tərifi görə mədəniyyət – bəşəriyyətin ictimai, siyasi, tarixi proseslərdə topladığı maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusu, onların yaradılması, çoxaldılması və gələcək nəsillərə çatdırılması üsullarıdır.

6.Mədəniyyətin ilk tarixi formaları

Mədəniyyətin ilk tarixi tipi mifologiyadır. Mif dünyanın yaranması, təbiət hadisələri, ilahi varlıq, bütövlükdə mövcudat haqqında fantastik təsəvvürlərin ibtidai səviyyəsindən ibarət dünyagörüşü formasıdır. Mif və arxaik mədəniyyətə

insanların bilavasitə dindən əvvəlki inanc və görüşləri daxildir. Mif mənəvi mədəniyyətin və sosial həyatın ilkin elementlərinin vəhdətini əks etdirirdi. Müasir dünya dinlərinin ibtidai forması olan təbii dinlər mədəniyyətin ilkin tarixi formalarındandır. Magiya və cadugərlik insanların təbii varlığa yaradıcı-mədəni münasibətinin, təbiətə dəyişdirici müdaxilənin ilk mərhələsidir. Mənəvi olanın təbiət üzərində hakimiyyətinin olmasından ibarət olan magiya və cadugərlik xüsusi şəxslərə, harizmatik gücə malik insanlara verilən istedaddır. İnsanlar öz güclərinə şübhə edirlər və ovsunun köməyinə müraciət edirlər.

Dinin hətta ən erkən formaları belə mənəvi mədəniyyətin izlərini özünə daxil edir. Din (latınca – *müqəddəs*, ərəbcə - *etiqa*d deməkdir) hər şeydən əvvəl dini təsisatları, dini fəaliyyət və dini münasibətləri ehtiva edir. Onun tərkibində dini təlimlər, dini hisslər, sitayiş və ya ayinlər, dini təşkilatlar və təriqətlər birləşir. Din gerçəkliyin mənəvi mənimsənilməsidir. Yerdən kənar qüvvələrə inam, ruhun ölməzliyinə etiqa

dinlərin əsasını təşkil edir. Din özündə üç elementi: 1) dini təsəvvürlər və ya mifoloji elementi, 2) dini hisslər və ya emosional elementi və 3) dini fəaliyyət və ya sitayiş, ayin və mərasimləri birləşdirir.

7.Qədim Şərq mədəniyyəti

Qədim Şərq mədəniyyətinin məzmununda zərdüştlük ənənələri özünəməxsus yer tuturdu. İki əsas başlanğıcın, xeyirlə şərin, yəni Hörmüzün Əhrimanla mübarizəsi Zərdüştün əsasını qoyduğu qədim dinin mahiyyətini təşkil edir. Ali Tanrı Ahurəməzda (yunanca – Hörmüz) işıq və xeyirxahlığın Tanrısı hesab olunurdu. Onun adında hakimiyyət və müdriklik haqqında təsəvvürlər əlaqələndirirdi (“mazda” – müdriklik deməkdir.). Məsələnin başqa bir tərəfi ondan ibarətdir ki, Hörmüz tək-cə işıq yox, həm də ümumiyyətlə işıqlar səltənətidir. Ulduzlar işığın tək-tək təzahürləridir. Ulduzlar dahilər şəklində şəxsləndirilir. Günəş və planetlər əsas, xalis və böyük ruhlardır. Onlar hər kəsi qoruyur, hər kəsə nemət bəxş edir və növbə ilə işıqlar səltənətinə hökmranlıq edirlər. Hər şey, bütün canlılar və bütün mənəvi dünya işığa məxsusdur. Hər şey işıqdır.

Qədim Hind mədəniyyətinə buddizmin böyük təsiri olmuşdur. Buddizmə etiqad edən insanın əsas məqsədi nirvanaya nail olmaqdır. Nirvana – mokşa (qurtulma, qəlbin yekun olaraq xilas) anlayışının şəkildəyişməsidir. Nirvanaya can atma hissi ehtirasın fəvqünə yüksəlmədir; o, bununla mənəvi olanın müxtəlif növ dəyişməz instinktlər üzərində qələbəsini təmin edir. Buddizmə etiqad edən xalqları sakit mülayimlik və itaətkarlıq fərqləndirir. Buddizm özünü özündən ayırmadır. İnsan nirvanaya nail olan kimi bütün ağırlıqlardan azad olur və bundan sonra heç bir məhvedici qüvvələrin təsirinə məruz qalmır.

Qədim misirlilərin dinində biz çoxlu sayda Tanrı obrazları ilə qarşılaşırıq. Ancaq hamısının qəlbi Osirisdə cəmləşir. Osiris həm həyatın, həm ölümün, həm də bütün canlıların mənbəyi olan Nilin təcəssümüdür. Osiris-Nil öz qardaşı Setlə (səhra gücünün təcəssümü ilə) qorxunc mübarizə aparır. Osirisin Setlə bu əbədi dövrü mübarizəsi Misirdə ilin fəsillərini ifadə edir: Nilin daşması, əkin dövrü, yetişmə dövrü və biçin dövrü, habelə qorxunc quraqlıq dövrü (aprel-iyun). Osiris təkə ölən və yenidən dirilən Tanrı deyil. Onda mənəvi başlanğıc da öz təcəssümünü tapır. O, qanunvericidir, nikahı müəyyən etmiş, insanlara əkinçiliyi və müxtəlif sənətləri öyrətmişdir. Misir dövlətçiliyi inkişaf etdikcə və qonşu qəbilə və səltənətlər üzərində üstünlük qazandıqca, insanların şüurunda onların həyatlarının faniliyinə qarşı şübhə yaranmağa başlayır. Ölümə qarşı bu böyük etiraz özünün misirlilərdəki qədər parlaq, konkret və yekun və ifadəsini tapmamışdır.

8.Qədim Yunan və Roma mədəniyyəti

Yunanıstanda fəlsəfə, elm, mifologiya və din demək olar ki, bir-birilərdən heç fərqlənmirdilər və bu da sözsüz ki, yunan Tanrı-larının təbiətində əks olunurdu. Yunan mifologiyası bütün dünyanın yaşadığı ehtiras və arzuların gözəl obrazlarında öz əksini tapan tam bir Tanrı-lar silsiləsini yaratmışdır. İnsanın hər şeyi bilmək həvəsi ellində azadlıq hissini doğururdu. Azadlıq, mənəviyyat və gözəllik Qədim Yunan mədəniyyətini səciyyələndirən başlıca kateqoriyalardır. Yunanların dini kultu özündə, sanki, həyat poeziyasının davamını əks etdirir.

Yunanların “gözəllik dini” insana onun gücünü xatırladır, onu inandırır ki, bütün gözəlliklər nəinki sadəcə təbiətlə qovuşur, həmçinin ruh və cismin, ruh və materiyanın özünəməxsusluğu da burada mühüm yer tutur. Ümumyunan ruhunda xalis ruhun yüksəlişi və ya alçaq hislərin qələbəsi yox, məhz gözəllik qanunlarına uyğun olaraq genişlənən azad mənəviyyət ifadə olunurdu. Bütövlükdə kosmosentrizm Qədim Yunan mədəniyyətinin başlıca səciyyəsidir.

Roma dini və incəsənəti yunan dünyasından böyümüşdür. Ancaq bunun belə bu dinlərin ruhu tamamilə müxtəlifdir. Roma Tanrıları həddən artıq praktiki və şeyriyyətsiz Allahlardır. Romalıların ciddiliyi onların mənəvi həyatı və dövlətçiliyinin son əsasıdır. Roma dövlət quruluşu, xalqın siyasi həyatı güclü şəkildə onun dinindən asılıdır. Roma dininin başqa bir mühüm cəhəti ümumi olanda məhəbbəti təcəssüm etdirmək həvəsindən ibarət idi.. Roma şüurunda ayrıca ailə böyük dəyəərə malik deyil, çünki bütün Roma xalqı, bütün cəmiyyət ümumi ailə kimi nəzərdən keçirilir.

Dünya Tanrıların və insanların ümumi respublikasıdır və bu respublikanı Tanrılar idarə edir. Buna görə də onların insan nəsli ilə ümumi prinsipi (ratio), ümumi həqiqəti, ümumi qanunu, Tanrılardan insanlara keçən eyni xeyirxahlıqları mövcuddur. Romalıları hesab edirdilər ki, dünya onun fəvqündə duran tale ilə yox, Tanrıların iradəsi ilə idarə olunur. Tanrılardan yuxarı heç nə yoxdur. İlahi qanun ilahi ağılla birlikdə doğulan düzgün ağıldır. Məhz qanun insanın Tanrı ilə kainat birliyini yaradır. Onu insanlara təbiətin özü bəxş etmişdir. Siseron deyirdi ki, insan hətta cəzadan qorxmayaraq təbiət tərəfindən qoyulan qanuna tabe olur. Qanunun kriteriyaları - ədalətlikdir (*iustitia*). Sonuncu ümumi fayda kimi başa düşülür. Siseron bir qrup insanların başqa bir qrup insanlara tabe olmasının ədalətsiz olduğunu hesab edənlərə qarşı çıxaraq, müstəqil yaşaya bilməyən insanların, yəni bütün xalqın Romaya tabe olmasının *iustitia* olması ilə razı olduğunu bildirirdi.

9.Orta əsrlər Şərq mədəniyyətinin mənşəyi və səciyyəvi cəhətləri

Şərq mədəniyyəti formalaşarkən Yer üzərində əhali olduqca az idi. Şərqli günəş enerjisi ilə zəngin olan olduqca gözəl, münbit bir ərazidə yaşayırdı. Şərqli,

təbiətlə əlaqələri daha güclü, “bio” sistem kimi möhkəm, təbiətdəki harmoniya ilə təmasda, daha sadə, primitiv cəmiyyətdəki “sosial” varlıq kimi formalaşdı. Təsadüfi deyildir ki, bütün dinlər məhz ilk dəfə Şərqdə yaranmışdır. Şərq mədəniyyəti təbiətə daha yaxındır. Şərq musiqisində, rəssamlığında, ədəbiyyatında, elmində, ayinlərində, adət ənənələrində təbiətdən əxz olunma, təbiətdən bəhrələnmə daha güclüdür. Şərq mədəniyyətinin mahiyyəti, əsas prinsipləri ahəng, harmoniya qanunları ilə formalaşır. Şərq mədəniyyətində günəş amili, günəş enerjisi daha güclüdür. Təbiətin mahiyyətinə daha yaxın olan, Şərq psixologiyasına, ahəng, harmoniya qanunlarına daha uyğun olan İslam dini gücləndikcə müsəlman xalqları daha ön mövqeyə çıxmağa başladılar. İslamın yayıldığı ilk beş əsrdə onun əhatə etdiyi ölkələrdə dünyəvi elmlər sahəsində böyük sıçrayışlar baş verdi. Orta əsrlərdə daha mütəşəkkil, çevik olan türklər Şərq mədəniyyətinə, ümumiyyətlə dünya sivilizasiyasına liderlik etməyə başladılar. Bu zaman artıq Qərbi aləmi də nəhəng bir sistem kimi formalaşaraq özünü Yer üzünün digər tərəfinin sahibi kimi göstərməyə başladı. Şərq artıq hiss etdi ki, Yer üzünü artıq əvvəlki Yer üzünü deyildir. Şərq, ilk növbədə türklər, Yer üzündə yaranmış yeni sistemi öz təsir dairələrinə salmaq üçün mübarizəyə başladılar. Amma Şərq bu mübarizəyə, bu potensiala malik deyildi. Onun elmi, mədəniyyəti, siyasəti bu gücə malik deyildi. Digər tərəfdən, müxtəlif səbəblər üzündən mövcud potensialın özü də zəifləməyə başlayırdı. Quranın, dünyəvi elmlərin mahiyyətinin lazımınca dərk olunmaması səbəbindən, müxtəlif hökmdarların, siyasətçilərin təsiri altında yeni yaranan dini təriqətlər, dünyagörüşləri İslam mədəniyyətinin harmonik inkişafına mane olmağa başladı. Bir sıra sufi alimləri elmi təfəkkürün təsiri altında gerçəkliyin dərki, dünyanın fəlsəfi anlamı baxımından olduqca dərinlərə getsələr də, hadisələrə birtərəfli mövqedən qiymətləndirmənin təsiri altına düşdülər. Sosial amillərin rolu lazımi şəkildə qiymətləndirilməməyə başlandı. Beləliklə artıq XIV əsrdə Yer üzündə elə bir şərait yarandı ki, Yer üzünü bir sistem kimi idarə etmək sahəsində bir ideoloji, elmi, mədəni boşluq yarandı. Əsrlər boyu Yer üzünün lokomotivi rolunu oynayan Şərq dünyagörüşü şaşırıdı, özünü itirdi və gözləmə mövqeyinə keçməyə məcbur oldu.

10.Qərb mədəniyyəti

Qərblilər Şərqdə insan sayca çoxaldıqca, biri - biri ilə fiziki zəmində mübarizə güsləndiksə sıxışdırılan, incik salınan, məğlub olmuş, qaçqın əhvalı ilə Qərbə - coğrafi şəraiti diha kəskin, təbiəti sərt, günəşi az və s. olan ərazilərə sıxışdırılan insanlardır. Qərbdə insanlar cəmiyyət, ölkə, dövlət kimi formalaşanda Şərq artıq çox inkişaf etmişdi. Şərq mədəniyyəti formalaşarkən onun üçün ən qüdrətli varlıq günəş idisə, Qərb mədəniyyəti formalaşanda günəşlə onun arasında bir Şərq qüdrəti də vardı. Qərbli, uzun illər boyu təbiətin səxavəti, dünyadakı sərbəstliyi hesabına romantika, xəyallar aləmində formalaşmış şərqlidən fərqli olaraq daha real amillərin təsiri altında, Yer qayğıları ilə, sosial həyatın sərt tələbləri ilə üz-üzə olaraq formalaşırdı. XV əsrdən başlayaraq, Qərb mədəniyyətinin inkişafı üçün mühüm tarixi şərait yarandı. Amma öz mahiyyəti etibarını ilə də Qərb mədəniyyəti Yer üzünü tamamilə dərk etmək gücündə deyildi. Qərb mədəniyyəti öz mahiyyətinə uyğun olaraq daha çox praktik, pragmatik dəyərlərə üstünlük verməyə başladı. Artıq praktik elm sahələri daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Elmdə harmoniklik yox, praktiklik prinsipləri üstünlük qazandı. Elm sahələri daha çox biri-birindən təcrid olunmağa, biri-birini nəzərə almadan formalaşmaq yolunu seçdi. Şərq elmindən bəhrələnərək və bu bəhrələnməni gizlədən, bir çox hallarda bu elmin incəliklərini axıra qədər dərk etməyən Qərb elmi bir plagiatlıq və məhdudluq özülləri üzərində, nöqsanlı olaraq formalaşdı. Bu nöqsanlı özüllər üzərində qurulan, sürətlə inkişaf edən dünyəvi elmlər Qərb mədəniyyətinin formalaşmasında olduqca fəal rol oynadı. Yer qayğılarına daha çox önəm verən Qərb mədəniyyəti özünü məişətdə, texnikada göstərməyə başladı. Mənəviyyət amilləri arxa plana keçməyə məcbur oldu. XVI əsrdə yaşamış İtalyan siyasətçisi Nikkolo Makiavellinin (1469 - 1527) "Məqsədə çatmaq üçün istənilən addım məqbuldur!" ideyası sürətlə bütün Qərb aləminin iliyinə, sümüyünə yeriməyə, bu mədəniyyətin xarakterini müəyyənləşdirməyə başladı. Utilitarlıq (öz mənafeyini güdmə), bazar münasibətləri həlledici amillər kimi ortaya çıxdı. XVII

əsrdən başlayaraq qərbdə (C. Lokk, A. Smit, Ş. Monteskye və s. alimlərin təlimləri ilə) liberalizm ideyaları geniş yayılmağa başladı.

11. Mədəniyyətin strukturuna dair

Mədəniyyətin strukturuna dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, “*Vinculum Substantiale*” yanaşmasına görə, mədəniyyətin bütün elementləri (din, fəlsəfə, sənət, dil, həyat tərz, ailə quruluşu, təhsil ənənələri və s.) arasında substansional vahid əlaqə vardır. Bu baxış dini mahiyyətə malik olub, «vəhdəti – vücud» ideyasından çıxış edir. Bu yanaşmaya görə, insan, tarix, o cümlədən, mədəniyyət vahid ilahi başlanğıcın məhsulu kimi vəhdət təşkil edirlər.

“*Vinculum Functionale*” yanaşmasına görə isə, əksinə, mədəniyyət elementləri funksional əlaqəyə malikdirlər. Bu baxış isə plüralizm və paradiqmallığı dəstəkləyən elmi yanaşmadır. O, mədəniyyət fenomenlərinin spesifikliyindən çıxış edir və onların subordinasiyasına əsasən iyerarxik strukturunu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Sistem kimi bütövlük təşkil edən mədəniyyətin hissə və elementlərinin nisbi sabit quruluşu onun strukturunu təşkil edir. Mədəni sistemin ayrı-ayrı elementlərinin bir-birilə münasibətinə, ehtiva etdiyi sahə, səviyyə, statik (sabit) və ya dinamik (dəyişkən) olmasına, məzmun və s. cəhətlərinə görə struktur vahidlərini fərqləndirmək olar.

Mədəniyyətin strukturunu müxtəlif meyarlara əsasən təsnif etmək olar. Məsələn, sosial struktura görə siyasi, iqtisadi, hüquqi, dini, elmi, texniki, bədii mədəniyyət fərqləndirilir. Gerçəkliyin spesifik mənimsənilməsi üsulu kimi nəzərdən keçirilən mədəniyyət struktur etibarilə biliklər, texnologiyalar və sərvətlərə bölünür.

Səviyyəsinə görə kütləvi və elitar mədəniyyəti ayırd etmək olar. Elitar mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin ali mənəvi fəaliyyətinin nəticələrini ehtiva edir. O, cəmiyyətin müxtəlif - siyasi, elmi, iqtisadi və s. sferalarındakı yüksək təbəqələrinin tələbatlarına uyğun formalaşır. Bundan başqa, bu gün elitaya (fransız sözü “*elite*” – ən yaxşı) yaradıcı ziyalıları – mədəniyyətin yeni sərvətlərini yaradan incəsənət və

elm xadimlərini də aid edirlər. Elitar mədəniyyət ictimai tərəqqinin sütununu təşkil edir. Ən ümumi halda isə maddi və mənəvi mədəniyyəti ayırd edirlər.

12.Maddi mədəniyyət

İlk əmək alətlərindən tutmuş bütün fiziki əməyin və fəaliyyətin nəticələrini özündə əks etdirən məhsullar, artefaktlar maddi mədəniyyəti təşkil edir. İnsanın yaradıcı əməyinin məhsulu olan maddi və mənəvi sənət abidələri artefaktlar adlanır. Artefaktlar müəyyən simvolik mənaya malik olub, yarandığı hər hansı konkret dövrün, cəmiyyətin xarakterini müəyyən etmək, öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir.

Maddi mədəniyyət – bütöv bəşər mədəniyyətinin hissəsidir, insanın mənəviyyatının, yaradıcı fəaliyyətinin nəticələrinin əşya formasına çevrilməsidir. Daha doğrusu, insanın yaradıcı fəaliyyəti zamanı təbiət əldə edilən materiallar insanın varlığını təmin edən predmetə çevrilir. Maddi mədəniyyətə müxtəlif istehsal vasitələri – enerji və xammal, əmək alətləri, kommunikasiya və nəqliyyat vasitələri, məişət, idarə, əyləncə təyinatlı tikililər və s. və i.a. daxildir.

Maddi mədəniyyət obyektiv mahiyyətə malikdir, mənəvi mədəniyyət isə, əsasən, subyektiv xarakter kəsb edir. Maddi mədəniyyət nümunələri, məsələn, bina, körpü və ya məscid tikildiyi gündən obyektiv şəkildə mövcuddur. Mənəvi mədəniyyət nümunəsi olan hər hansı mərasim və ya ayin icra olunduqda mövcud olur, əxlaqi rəftar insanın daxili istəkləri ilə subyektiv məqamlarla müşayiət olunur. Bütün mənəvi dəyərlər maddi obyektlər vasitələri ilə ifadə olunur. Məsələn, musiqi ifa alətində, rəsm tabloda, bilik kitabda təcəssüm tapır və s. Və ya əksinə, maddi mədəniyyət mənəvi tərəflərsiz qeyri-mümkündür.

İnsanların yaradıcı əməyi sayəsində, yəni süni şəkildə yaradılan maddi mədəniyyət əşyaları onlara təbii və sosial həyatlarını daha rahat, əlvərişli və səmərəli şəkildə qurmağa imkan verir. Şübhəsiz ki, maddi mədəniyyət nümunələrinin yaradılması insanların müxtəlif tələbatlarının ödənilməsi məqsədini daşıyır. Bu tələbatlar artdıqca maddi mədəniyyət nümunələrinin həm sayı, həm də

çeşidi çoxalır, eyni zamanda müasir innovasion texnologiyalar vasitəsilə onların texniki imkanlarının daha da təkmilləşdirilməsi mümkün olur.

13. Mənəvi mədəniyyət

Mənəvi mədəniyyət bütöv bəşər mədəniyyətinin hissəsi olmaqla, bəşəriyyətin mənəvi təcrübəsinin, insanın şəxsiyyət kimi inkişafını təmin edən intellektual və mənəvi fəaliyyətinin və onun nəticələrinin məcmusudur.

Mənəvi mədəniyyət müxtəlif formalarda mövcud olur. Qeyri-maddi və ya mənəvi mədəniyyətə konkret ictimai-tarixi şəraitdə formalaşan miqlər, din, biliklər, ideyalar, adət və ənənələr, dil, qaydalar, rəftar nümunələri, davranış normaları, qanunlar, dəyərlər, mərasimlər, ayinlər, simvollar və s. daxildir. İnkişaf etmiş mədəniyyətdə bu komponentlər nisbi müstəqil fəaliyyət sahələrinə çevrilir və müstəqil sosial institut - əxlaq, din, incəsənət, fəlsəfə, elm və s. statusu alırlar.

Cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətində incəsənət vacib yer tutur. İncəsənəti insan fəaliyyətinin digər formalarından fərqləndirməyə imkan verən xüsusiyyəti budur ki, o, (incəsənət) gerçəkliyi konkret bədii obrazlar formasında mənimsəyir və ifadə edir. O, konkret bədii yaradıcı fəaliyyətin nəticəsidir və eyni zamanda bəşəriyyətin mədəni tarixi təcrübəsinin reallaşmasıdır. Bədii obraz təkçə gerçəkliyin zahiri uyğunluğu kimi çıxış etmir, həm də həmin gerçəkliyə yaradıcı münasibət formasında, düşüncə üsulu, real həyatın tamamlayıcısı kimi təzahür edir.

Bədii obraz incəsənətin məğzidir, həyatın subyektiv, müəllif mövqelərindən hissi yenidən qurulmasıdır. Bədii obraz özündə mənəvi enerjini cəmləşdirir, süjet, kompozisiya, rəng, səsdə təzahür edir. Başqa sözlə, bədii obraz gildə, boyada, daşda, səsdə, fotoqrafiyada, sözdə ifadə oluna və eyni zamanda özünü musiqidə, rəsm əsərində, roman, eləcə də film, tamaşada reallaşdırma bilər. İncəsənət mədəniyyəti bədii istehsal, dünya haqqında subyektiv təsəvvürlərin yaradılması, müəyyən zaman və dövrlərin rəmzi düşüncə və ideallarının obrazları vasitəsilə mənəvi dəyərlərlə zənginləşdirir. Mədəniyyətin inkişafında incəsənətin rolu

ziddiyyətlidir. İncəsənət konstruktiv və destruktivdir ola bilər. O, insanı yüksək ideallar ruhunda və əksinə tərbiyələndirə bilər.

14. Kütləvi mədəniyyət

Kütləvi mədəniyyət böyük həcmdə istehsal olunan «ümumdünya istehlak elementlərinin» məcmusu kimi şərh edilir. Bu, gündəlik həyat mədəniyyətidir. Onun məzmununu müasir sənaye istehsalının - kino, televiziya, kitab, qəzet, jurnal, idman, turizm və s. məhsulları təşkil edir. Bu məhsulların istehlakı kütləvi istehlakdır, çünki bu mədəniyyəti qavrayan auditoriya böyük zal və stadionların kütləvi tamaşaçısı, televiziya ekranlarının milyonlarla izləyicisidir. Kütləvi mədəniyyət auditoriyanın təhsil səviyyəsi və hazırlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən universal (psixofizioloji) qavrayış mexanizmlərinə söykənir.

Müasir kütləvi mədəniyyətin aşağıdakı istiqamətlərini qeyd etmək olar:

-«*uşaqlıq sübmədəniyyəti*» *sənayesi* – uşaqlar üçün mal və oyuncaqların istehsalı, uşaq klubları və s.;

-*kütləvi ümumtəhsil məktəbi* – uşaqları elmi biliklərə qovuşdurur, dünyanın bu və ya digər cəmiyyətin dəyərlərinə söykənən mənzərəsini formalaşdırır;

-*kütləvi informasiya vasitələri* – geniş əhali təbəqələrinə cari informasiyanı çatdırır, ictimai rəyi formalaşdırır, insanların şüuru ilə manipulyasiya edir;

-*milli (dövlət) ideologiya və təbliğat sistemi* – vətəndaşların şüuru ilə manipulyasiya edir, onu hakim elitanın maraqlarına uyğunlaşdırır, kütləvi siyasi hərəkətləri formalaşdırır;

-*kütləvi sosial mifologiya* - müvafiq elmi hazırlığı tələb edən mürəkkəb hadisələri adi - gündəlik şüur qatına «ötürür», «kütlə adamına» özünün elm, siyasət, dövlət həyatına aid olmasını hiss etməyə imkan verir;

-*əyləncə sənayesi* - kütləvi bədii mədəniyyət, psixi gərginliyin azalmasına səbəb olan əyləncəli tamaşalarda (detektiv və bulvar ədəbiyyatı, analoji kino janrları, pop-musiqi, sirk, turizm və s.) təzahür edir;

-*fiziki imic sənayesi* – kütləvi fiziki mədəniyyət, idman turizmi, kosmetik firma və xidmətlər, aerobika, kulturizm və s ifadə olunur;

-standart maraq və tələbatları - həyat tərzi və üslubunu formalaşdıran reklam, moda sənayesində təzahür olunur.

15. Kontrmədəniyyət və submədəniyyət

Mədəniyyətin hakim nümunələrini tamamilə inkar edən elementləri də onun ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bu və ya digər mədəniyyətin əsasında duran fundamental prinsiplərə qarşı çıxan belə sosiomədəni meyilləri kontrmədəniyyət adlandırırlar. Bu termin Qərb mədəniyyətində 1960-cı ildə meydana çıxmışdır. Onu ABŞ sosioloqu Teodor Rozzak elmi dövriyyəyə daxil etmişdir.

Lakin kontrmədəniyyətin meydana çıxmasını XX əsrin spesifik hadisəsi kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Dünya mədəniyyətində hakim mədəniyyətə qarşıdurma prosesi, yeni dəyərlərin yaranması daimi baş verir. Məsələn, Roma imperiyasında xristianlıq, İntibah dövründə dünyəvi mədəniyyət, Maarifçilik dövrünün sonunda romantizm əslində kontrmədəniyyət kimi meydana çıxmışdı. İstənilən yeni mədəniyyət əslində əvvəlki dövrün mədəniyyətinin böhranının dərk olunması nəticəsində yaranır.

Kontrmədəniyyətlə yanaşı, istənilən mədəniyyətdə müxtəlif submədəniyyətlər də var. Submədəniyyət – bütöv lokal mədəniyyətlərin (etnik, milli, sosial) bir-birindən bu və ya digər cəhətlərinin özünəməxsusluğu, spesifikliyi ilə fərqlənən iri tərkib hissələrinə deyilir. Adətən, submədəniyyətlər bütöv bir mədəniyyətin yayılma arealının ətraflarında yerləşir ki, bu da oradakı spesifik şəraitlə əlaqədar olur.

Submədəniyyətlərin mövcudluğu onunla əlaqədardır ki, mədəniyyət, cəmiyyət tamamilə yekcins ola bilməz. Mərkəzi nüvədən başqa, o özündə mədəniyyətin spesifik əlamətləri olan digər qrupları da birləşdirir. Bu arada həmin qrupların mədəni elementlərinin başlıca hissəsi əsas mədəniyyətə yaxın və ya onunla identik olur. Submədəniyyətlər etnoqrafik, konfessiya, peşə, funksional əlamətlər üzrə, yaş və sosial spesifikasiya əsasında formalaşır. Məsələn, gənclər və təqaüdçülərin submədəniyyəti yaş fərqləri ilə əlaqədar meydana çıxır. Submədəniyyətlər öz qarşısında hakim mədəniyyəti dəyişdirmək məqsədini qoymur. Onlar hakim

mədəniyyətə özünəməxsus formada uyğunlaşır. Məhz bununla submədəniyyət dünyanı dəyişdirməyə can atan kontrmədəniyyətdən fərqlənir.

16.Sivilizasiya tipləri və onları müəyyənləşdirən amillər

Sivilizasiyanın tipi dini, siyasi, sosial və mədəni proseslərdə yerinə, texniki-iqtisadi inkişaf dərəcəsinə, iqtisadi və sosial proseslərin xarakterinə və s. görə müəyyənləşir. Sivilizasiya tiplərinin müxtəlif təsnifatı məlumdur. Məsələn, avropa və qeyri-avropa tipi. Qeyri-avropa tipi çoxluq təşkil edir (Toynbi 21-nin adını çəkir). Bu sivilizasiyalar təkrarolunmazdırlar, lakin onların da ümumi cəhətləri vardır. Ənənəvi (qeyri-avropa) sivilizasiya tipi avropa sivilizasiyasından əvvəl yaranmışdır. Ənənəvi cəmiyyət çox ləng inkişaf edir və mövcud həyat tərzini yüzillərlə, hətta minillərlə təkrar istehsal edir. Ənənəvi sivilizasiyanın xarakterik cəhətləri despot hakimiyyəti, təbələlərin hüquqsuzluğu, qəbilə strukturu, hüququn (qanunların) inkişaf etməməsidir. Bu cəmiyyətin məhv olması sivilizasiya tipinin özünün dəyişməsinə gətirib çıxarmır.

Avropa sivilizasiyasi antik dünyanın mədəniyyəti və avropa xristianlıq ənənələrinin əsasında XV-XVII əsrlərdə formalaşmışdır. Bu sivilizasiya hüquqi dövlətin yaranmasına, ali dəyər kimi şəxsiyyətin ictimai həyatın mərkəzinə qoyulmasına əsaslanmışdır. Bu tipdə texnika və texnologiya yüksək inkişaf etmişdir. Texnogen sivilizasiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri insanlar arasında intensiv ünsiyyət və effektiv kommunikasiya vasitələrinin formalaşmasıdır. Avropa sivilizasiyasına Qərbi, Şərqi, Cənub-Şərqi Avropa, eləcə də, ABŞ və Kanada aiddir.

Yaranma və məhv olmasına görə müasir və məhv olmuş sivilizasiyalar (məs., meksika, qədim semit) ayırırlar. Toynbinin təsnifatına görə hal-hazırda qərbi-xristian, pravoslav-xristian, islam, hinduist və uzaq şərq sivilizasiyaları mövcuddur.

Toffler, Bell, Kuusi Pekka məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə görə sivilizasiyadan əvvəl (arxaik, ənənəvi və ibtidai cəmiyyət), aqrar-əkinçilik sivilizasiyası; industrial (sənaye sivilizasiyası); müasir postindustrial, yaxud informasiya sivilizasiyasını ayırırlar.

17. Tarixi prosesə kulturoloji yanaşma

Tarixi prosesə kulturoloji yanaşmanın ilk kifayət qədər əhatəli nümunəsini rus tarixçi-filosofu N.Y. Danilevski işləyib hazırlamışdır. O, bəşəriyyətin vəhdəti ideyasını və tərəqqinin yeganə istiqaməti haqqında təsəvvürləri rədd edərək sübut etməyə çalışırdı ki, hər bir xalqın tarixinə başqalarından prinsipial şəkildə fərqli, öz taleyi və yaşama müddəti olan müstəqil mədəni-tarixi tip kimi yanaşmaq lazımdır. Mədəni-tarixi tip hər bir xalq üçün spesifik olan dini, sosial, iqtisadi, siyasi, elmi, bədii və tarixi inkişaf elementlərinin məcmusundan ibarətdir. Mədəni-tarixi tipin əsasında Allah tərəfindən həmin mədəni-tarixi tipin yaradıcısı olan xalqa bəxş edilmiş və onun öz varlığının bütün sferalarında inkişaf etdirməli olduğu ideya durur. Bu ideyanın hərtərəfli şəkildə inkişaf etdirilməsi həmin mədəni-tarixi tipin tərəqqisi deməkdir. Danilevski hesab edirdi ki, heç də bütün xalqlar mədəni-tarixi tip yaratmağa qadir deyildir. Buna görə də o, bütün xalqları üç qrupa bölür: 1) mədəni-tarixi tiplər yaratmağa qadir olan müsbət xalqlar; 2) öz ömrünü artıq başa vurmuş sivilizasiyaları dağıdan mənfi xalqlar və 3) nə yaratmağa, nə də dağıtmağa qadir olan və mədəni-tarixi tiplər tərəfindən etnoqrafik material kimi istifadə edilən xalqlar.

Mədəni-tarixi tiplər arasında üç cür təmas mümkündür. Birinci halda yetkin mədəni-tarixi tip başqa bir mədəniyyəti tutduğu ərazidən qovub çıxarır. Bu, mədəni-tarixi tipin yeni ərazilərə yayılması prosesidir. İkinci halda yetkin mədəni-tarixi tip artıq yaradıcılıq qabiliyyətini tükətmiş mədəniyyətlə təmasda olaraq, ondan etnoqrafik material kimi istifadə edir. Bu halda yetkin mədəni-tarixi tipin dəyərləri və nailiyyətləri etnoqrafik material tərəfindən passiv şəkildə mənimsənilir. Nəhayət, üçüncü halda mədəni – tarixi tiplər arasındakı təmaslar nəticəsində onların hər biri digərində yaxşı nə varsa hamısını mənimsəyir və inkişaf edir. Lakin bu zaman yalnız elmi biliklər və metodlar, həmçinin texniki-iqtisadi vasitələr mənimsənilə bilər. Mədəni-tarixi tipin daxili mənası və dəyərlər sistemi isə heç bir halda digər mədəniyyətlər tərəfindən mənimsənilə bilməz.

Tarixi prosesin kulturoloji paradigmasının qərarlaşmasında «lokal sivilizasiyalar» konsepsiyasının həlledici rolu olmuşdur. Bu konsepsiyanın əsası N.Danilevski tərəfindən qoyulsa da, onun filosoflar, mədəniyyətşünaslar və sosioloqlar arasında özünə ciddi tərəfdarlar tapması alman filosofu O.Şpenqlerin 1918-ci ildə çapdan çıxmış «Avropanın qürubu» əsərindən sonra baş tutdu. Şpenqler də Danilevski kimi vahid ümumdünya tarixinin mövcudluğunu qətiyyətlə rədd edir. Vahid tarixi proses mövcud deyil. Buna görə də tarix fəlsəfəsinin predmetini konkret məkan və zaman daxilində mövcud olan, bir-birindən qətiyyən asılı olmayan, sırf özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan konkret tarixi mədəniyyətlər təşkil edir.

18.Antik mədəniyyətin kosmosentrizmi

Antik Yunan-Roma mədəniyyəti dövründə insan özünü və yaşadığı cəmiyyəti təbiətin ayrılmaz bir parçası kimi dərk edir və inanırdı ki, onların bu vəhdətinin əsasını təbiəti və onun bütün üsürlərini, o cümlədən, insanın özünü də əhatə edən vahid bir kosmik nizam təşkil edir. Heç bir insan fəaliyyəti bu universal kosmik nizama qarşı çıxma və onu dəyişdirə bilməz. Buna heç ehtiyac da yoxdur, çünki insanın yer üzündə mövcudluğu yalnız bu kosmik nizam sayəsində mümkündür.

Qədim Roma mütəfəkkiri Siseron «cultura» termininə geniş mənə verməyə cəhd etmişdi. Onun fikrincə, «cultura» təkcə torpağı şümləməyə və ona qulluq göstərməklə bol məhsul yetişdirmək deyil, eyni zamanda xüsusi diqqət, qayğı və təhsillə insan aqlını tərbiyə edib yetişdirmək deməkdir. Qədim Romada öz intellektual qabiliyyətlərini və natiqlik bacarığını müntəzəm olaraq təkmilləşdirmək cəmiyyətin yüksək təbəqəsini təşkil edən aristokratların başlıca qayğısı olduğuna görə, Siseronun anlamında mədəniyyət ən ali mənəvi keyfiyyət səviyyəsinə yüksəlir. Onun fikrincə, mədəniyyətin son məqsədi insanı ideal vətəndaş kimi yetişdirmək, onda yaşadığı cəmiyyət qarşısındakı borc hissini tərbiyə etməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətə vətəndaş tərbiyəsinin başlıca vasitəsi kimi yanaşma öz başlanğıcını qədim yunan polisleri (şəhər - dövlətləri) dövründən götürür. Qədim yunanlar tərbiyə və təhsilin qarşısında

dövlət qarşısında bütün öhdəliklərini yerinə yetirməkdən çəkinməyən vətəndaş yetişdirməyi əsas vəzifə kimi qoyurdular. Məqsədyönlü şəkildə qurulmuş tərbiyə və təhsil insanda sağlam mühakimə qabiliyyəti və gözəllik hissi formalaşdıraraq, onun mülkü (dövlət) və şəxsi işlərdə ədalət və ölçü hissini gözləməsini təmin edir. Antik mədəniyyət insanın harmonik inkişafının yeganə mənbəyini cəmiyyətdə görür və buna görə də cəmiyyətin rifahını başlıca sərvət hesab edir.

19. Teosentrizm orta əsrlər mədəniyyətinin başlıca səciyyəsi kimi

Bütün dövrlərdə mədəniyyətin qarşısına qoyduğu başlıca məqsəd ideal insan yetişdirmək vəzifəsidir. Orta əsrlərin dini dünyagörüşü Allaha sidq ürəklə etiqad edən mömin bəndəni insan idealına çevirir. Dinə görə insan prinsipial olaraq, qeyri-kamil varlıqdır və o, bu naqisliyini ağılını təkmilləşdirməklə, öz gücünə aradan qaldırmaqda acizdir. Bunun üçün insan Allahın mərhəmətinə möhtacdır. Günahkar varlıq olan insan ruhunun xilasına çalışır. Yalnız Allaha bel bağlayıb, ona iman gətirməklə insan öz naqisliklərinə qalib gələrək ruhunun xilas olacağına ümid edə bilər. Mədəniyyətin vəzifəsi Allahı mədh etmək, insanda ümid və etiqad hissi tərbiyə etmək yolu ilə onun daim mənən kamilləşməsinə xidmət etməkdir. Kilsə isə tanrı ilə insan arasında yeganə vasitəçi rolunda çıxış edirdi.

Orta əsrlərdə mənəvi, ilahi olan maddi olanlara qarşı qoyulur. Antik mədəniyyətin yerinə xalqların folklorə əsaslanan milli mədəniyyəti formalaşır. İlk dəfə olaraq Avropada ali təhsil verən universitetlər formalaşır. Orta əsr mədəniyyətinin maddi əsası feodal münasibətlərindən çıxış edir. İncəsənət də dini ideologiyanın əlamətlərini daşıyırdı. Rəssamlıq ikonaların təsvir edilməsinə köklənmişdir, heykəltəraşlıqda süjet xəttini rəssamlıqda olduğu kimi dini rəvayətlər təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, heykəltəraşlıq müstəqil inkişaf edə bilməmişdi, çünki burada insan bədəninin hərətəkliliyi göstərilirdi. Din isə insanın cismani gözəlliyini günah hesab edirdi (islam ümumiyyətlə insanın təsvirini qadağa edirdi).

Orta əsrlər mədəniyyəti ziddiyyətlidir: bu, bir tərəfdən maddi dünyadan təcrid olunmada (rahib həyatı), digər tərəfdən isə onun zor gücünə dəyişdirilməsində (xaç yürüşləri) özünü göstərir. Aləmin yeni dünyagörüşü mənzərəsinin yaradılmasındakı səylər və mürəkkəb axtarışların gedişində mütəfəkkirlər inam və zəkanı bərişdirməyə cəhd göstərirdilər və beləcə, yeni bədii üslublar yaradır, insanların şüurunu mexaniki qurğulardan və texnikadan istifadəyə öyrədirdi. Bu

mədəniyyətin başlıca nailiyyəti insanın mənəvi qüvvələrinin, humanist dünyagörüşünün mənbələrinin aşkara çıxarılmasıdır. Orta əsr xalqlarının yaradıcılığı mədəniyyətin sonrakı inkişafının əsası qoydu. Orta əslərin dünyada baş verənlərin hamısının Allahın hər şeyə qadir olan sonsuz iradəsinə tabe olduğunu hökm edən dini dünyagörüşü müstəqil şəxsiyyətin yetişməsi üçün əlverişli deyildi. Bu vəzifəni sonrakı dövrlərin mədəniyyəti həyata keçirdi.

20. İntibah və yeni dövr mədəniyyəti

XV-XVI əsrlər Avropa İntibahı Qərbi mədəniyyətinin tarixində əsl dönüş nöqtəsi oldu. İntibah mədəniyyəti hərtərəfli inkişaf etmiş harmonik insan yetişdirməyi özünün başlıca vəzifəsi hesab edirdi.

İntibah dövründə müasir elmin təməl prinsipləri və yeni tipli iqtisadi sistem olan kapitalizmin əsasları təşəkkül tapmağa başladı. Yeni dövr elmi və onun tərəqqisindən güc olan texnika, onlara istinad edən kapitalist təsərrüfat sistemi Avropada intustrial cəmiyyətin meydana çıxmasına səbəb oldu. Bu cəmiyyətin qısa bir zaman kəsiyində qayzandığı misli görünməmiş müvəffəqiyyətlər insanda onun öz zəkasının qüdrəti haqqında maarifçilik illüziyalarının yaranmasına və son nəticədə təbiəti qeyd-şərtsiz fəth etmək məqsədini qarşıya qoyan maarifçilik proqramının irəli sürülməsinə gətirib çıxardı. Təbii ki, bu proqram təbiətlə insan arasındakı harmoniyanın zəruriliyi haqqındakı ənənəvi təsəvvürlərlə bir araya sığmırdı. Bu harmoniyadan kənarında isə insanın özünün harmonik inkişafından danışmaq mənasızdır. Buna görə də Yeni dövr harmonik inkişaf edən insanı deyil, təbiətə effektiv təsir göstərmək gücündə olan vasitələrə malik ambisiyalı şəxsiyyəti insan idealına çevirərək, bu cür şəxsiyyətlər yetişdirməyi mədəniyyətin başlıca vəzifəsi elan etdi. Bu cür şəxsiyyətlərə öz ambisiyalarını reallaşdırmaq üçün konkret peşə çərçivəsində müvafiq metodlara mükəmməl yiyələnmiş mütəxəssislər lazım olduğuna görə, mütəxəssisin rolu və önəmi Qərbi mədəniyyətində getdikcə artmağa başladı.

İntibah dövrü insanda onun özünə inam hissi tərbiyə edərək onu inandırdı ki, dünyada insanın iradəsinə qarşı dura biləcək heç bir kənar qüvvə mövcud deyil. O, həyatın keşməkeşlərinə tab gətirmək və dünyada öz yolunu tapmaq üçün dayaq

nöqtəsini kənarında deyil, məhz, özündə axtarmalıdır. Kökləri intibah mədəniyyətinə gedib çıxan industrial cəmiyyəti, məhz, müstəqil düşünən, qərarlar qəbul edən və fəaliyyət göstərən şəxsiyyətin çox-çox uzaqlara gedən ambisiyaları yaratdı. Bu cəmiyyət insan fəaliyyətinin bütün əvvəlki dövrlərdə yaratdıqlarından prinsipial şəkildə fərqlənir. İnsan fəaliyyəti həmişə dəyişdirici xarakter daşımışdır. Lakin Yeni dövrə qədər o, hər nə qədər dəyişdirici məzmun daşısa da, dünyanın əzəli və əbədi nizami haqqında müvafiq dünyagörüşü çərçivəsində formalaşmış təsəvvürlərlə ziddiyyət təşkil etmirdi. Bu fəaliyyət nəinki həmin nizamını dəyişdirməyə, əksinə, insanla dünya arasındakı harmoniyayı daha da təkmilləşdirmək yolu ilə dünyanın əzəli düzəmini qoruyub saxlamağa yönəlmişdi. Belə bir səciyyə daşıyan insan fəaliyyəti fərdin ambisiyalarını deyil, tamı, o cümlədən, sosial tamı, deməli, ümumi rifahı əsas dəyər hesab edən dünyagörüşündən irəli gəlirdi. İnsanın öz köklü mənafeələrini tamın (ümuminin) rifahı çərçivəsində reallaşdırmağa yönəlmiş bu cür fəaliyyəti mədəniyyətə və onun yüksəlişinə xidmət edir.

21.Müasir informasiya cəmiyyətində mədəni dəyərlər problemi

Mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması yalnız onun fiziki cəhətdən korlanmasının unudulmasının qarşısını almaq məqsədi daşımır. Hər bir xalq, hər bir nəsil öz mədəniyyətini boş bir səhrada, heç nədən yaratmır. Hər bir mədəniyyət özündən əvvəlki mədəniyyətin əsasında yaradılır. Mədəni dəyərlər ilk növbədə xalq maarifinin ictimai sistemi vasitəsilə bölüşdürülür və yayılır. Ölkənin, cəmiyyətin mənəvi həyatının səviyyəsi tədris müəssisələrinin sayından, tədrisin keyfiyyətindən, müəllimlərin ixtisasından, geniş xalq kütlələrinin bütün təhsil növlərinə yiyələnmək imkanlarından asılıdır.

Maddi nemətlər kimi, mənəvi istehsal məhsulları, mədəni dəyərlər də insanların istifadəsi üçündür. Lakin mənəvi nemətlər istehlakı maddi nemətlər istehlakından xeyli fərqlənir. Belə ki, maddi nemətlər istehlakı prosesində məhsul aradan çıxır (Qida yeyilir, paltar köhnəlir). Ancaq mənəvi dəyərlərdən daha çox adam faydalanır. Çünki o, öz təbiətinə görə fərdi yiyələnmə obyektidir deyil.

Mənəvi dəyərlər istehlakı şəxsiyyətin, sosial qrupun mənəvi tələbatının xarakteri ilə şərtlənir. Bu tələbat isə istehsalın inkişaf səviyyəsindən, ictimai-siyasi quruluşdan, şəxsiyyətin mənsub olduğu sinfin ideologiyasından, mühitdən (sosial-mədəni), həmçinin adamın özünün fərdi xüsusiyyətindən, onun zövqündən və vərdişlərindən asılıdır. Mənəvi tələbat adamları mövcud mənəvi sərvətləri mənimsəməyə və yenilərini yaratmağa sövq edir.

Mənəvi dəyərlərin istehsalı, qorunması, yayılması və istehlakı üçün cəmiyyətdə sosial təsisatlar müxtəlif mədəniyyət müəssisələri və təşkilatları yaradılır ki, onları funksional əlamətinə görə ayırmaq mümkündür. Bir sıra

təsisatlar, yəni nəşriyyat, kinostudiya, yaradıcılıq birlikləri, dərnəklər və s. mənəvi istehsal üçün yaradılır. Digər təsisatlardan, yəni kinoteatr, lektoriyalar, konsert birlikləri mədəniyyəti yaymaq üçün istifadə edilir.

Mədəniyyət, həmçinin insanın evristik məqsədlərinin yerinə yetməsinə: onun yeniliyi dərk etməyin daha məhsuldar formalarının axtarılmasına, yaşadığı həyatın yeni yonlarının və metodlarının tapılmasına, insanın təbiətin kortəbii qüvvələri üzərində hökmranlığının güclənməsinə kömək edir. Mədəni tərəqqi obyektiv tarixi qanunauyğunluğun mədəniyyət varisliyinin təsiri səbəbindən baş verir. O, ictimai-iqtisadi formasiyalar dəyişən zaman keçmiş dövrlərin mədəni nailiyyətlərinin qorunub saxlanmasını, yaradıcılıqla mənimsənilməsinə və bunun da əsasında yeni ictimai tələblərə uyğun mədəniyyətin yaranmasını təmin edir.

Müasir informasiya cəmiyyətində mədəni dəyərlər problemi daha aktualdır. Müasir dövrdə informasiya bolluğu insanların mədəni dəyərlərə yiyələnmək imkanı xeyli artırsa da, bunun müəyyən fəsadları da ortaya çıxmaqdadır. Bu da milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılması ilə bağlıdır. İnteqrasiya prosesinin qaçılmaz olduğu bir zamanda milli-mənəvi əxlaqi və tərbiyəvi dəyərlərimizin qorunmasına qayğı və maraq daha da artmışdır. Çunki qloballaşmanın ziddiyyətli gedişatından doğan bu zərurət cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə etmişdir. Buna görə də biz milli-mənəvi dəyərləri aşınmalardan qorunmalı, milli mədəniyyətimizi millətin qloballaşmadan özünü müdafiə vasitəsinə çevirməliyik. Yalnız birgə səmərəli fəaliyyət nəticəsində mədəniyyətə milli ozunəməxsusluğu, milli-mədəni dəyərləri qorumaq və mühafizə etmək mümkündür.

22.Mənəvi dəyərlərin yayılması və təbliği vasitələri

Mənəvi dəyərlərin yayılma və təbliği aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir:

- 1)Təhsil sistemi;
- 2)Kütləvi-informasiya vasitələri;
- 3) Mədəniyyət müəssisələri vasitəsi ilə.

Təhsil sisteminin üç mərhələsi cəmiyyətin həyatında əsas rol oynayır.

1)Məktəbəqədər uşaq müəssisələri. Bu müəssisələrdə kiçik yaş qruplarında biliklərin əsası həm oyun, həm də məşq vasitəsilə qoyulur. Məsələn, rəsm, musiqi və s. Orta hazırlıq qruplarında isə oxumaq, yazmaq, hesab və sairə.

Təhsil sisteminin II mərhələsi isə müxtəlif tipli orta ümumtəhsil müəssisələrində həyata keçirilir. (kimya, riyaziyyat, təmayüllü məktəblər). Orta təhsildə peşə məktəblərinin də müstəsna yeri vardır. Bu tipli tədris müəssisələrində eyni zamanda həm təhsil, həm də müəyyən sənət verilir.

Təhsil sisteminin III mərhələsi isə orta ixtisas və ali məktəblərdə elmi biliklərin yüksəldilməsi, informasiyaların artırılması şəklində həyata keçirilir.

Mənəvi dəyərlərin yayılmasında kütləvi informasiya və kommunikasiya vasitələrinin də xüsusi rolu vardır. Bu vasitələrdən biri radio-informasiyanın müəyyən məsafəyə elektromaqnit dalğaları vasitəsilə verilməsi üsuludur. Müstəqil bir dövlət kimi artıq XXI əsrə qədəm qoyan Azərbaycan Respublikası istiqlalını qorumaq, demokratik dövlət qurmaq, azad bazar iqtisadiyyatlı bir vətəndaş

cəmiyyəti yaratmaq uğrunda irəliləyir. Bu yolda ən çevik informasiya kanalları olan radio və televiziyanın da özünəməxsus yeri var. Radio güclü kommunikasiya vasitəsi olmaqla cəmiyyətin həyatına daxil oldu. Efirdə səslənən rəngarəng verilişlər sübut etdi ki, radio həm kütləvi informasiya vasitəsi, həm də mədəniyyətin yorulmaz təbliğatçısıdır. O, bəşər münasibətlərinə, mədəniyyət normalarına, həyat və fəaliyyətin hər bir sahəsinə mahiyyət etibarilə o qədər yenilik bəxş etdi ki, bu ilk zamanlarda həqiqətən də real möcüzə idi.

İlk dəfə Azərbaycan radiosu 1926-cı il noyabrın 6-da Respublika Elmlər Akademiyasının indiki İstiqlal küçəsində yerləşən binasından efirə çıxmışdır. “Danışır Bakı!” sözləri ilə ödkəmizdə radio verilişlərinin təməli qoyulmuşdur. 1927-ci ilin fevralında isə Bakıda radio verilişlərinə həsr olunmuş xüsusi müşavirə keçirilmiş, 1928-ci ilin aprelində respublikanın böyük şəhər və rayonlarının radiolaşdırılması planı təsdiqlənmişdi.

Mədəniyyətin inkişafında mədəniyyət müəssisələrinin də özünəməxsus yeri vardır. Bədii-tamaşa təşkilatları və mədəni – maarif ocaqları belə müəssisələrdəndir.

Bədii tamaşa təşkilatlarının aşağıdakı tipləri vardır: teatrlar, konsert qostrol birlikləri, sirk. Bu təşkilatların vəzifəsi peşəkar sənət əsərlərini hazırlayaraq yaymaqdan ibarətdir.

Mədəni-maarif müəssisələrinə isə klublar, muzeylər, kitabxanalar daxildir. Bunlar isə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- 1) Mədəni-maarif işi vasitəsilə mənəvi sərvətləri yaymaq;
- 2) İnsanları müxtəlif formalarda yaradıcılığa cəlb etmək.

23. Texniki tərəqqi və mədəniyyət

XX əsrin ortalarından etibarən təbiət-cəmiyyət münasibətlərində keyfiyyətə yeni, dördüncü mərhələ özünü göstərir. Onun səciyyəvi cəhətini müasir elmi-texniki tərəqqi şəraitində cəmiyyətlə təbiət arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsi təşkil edir. Bu, öz ifadəsini müasir ekoloji böhranda, bəşəriyyətin gələcək mövcudluğuna artmaqda olan təhlükəsində tapır. Ekologiya elminin yaranması da elə məhz ekoloji problemlərin kəskinləşməsi ilə bağlı olmuşdur. “Ekologiya” elmi bir tədqiqat sahəsi olaraq canlı orqanizmlərin ətraf mühitlə mürəkkəb qarşılıqlı təsir kompleksini öyrənir. «Ekologiya» terminini Ernst Hekkel 1866-cı ildə «Ümumi morfolojiya» monoqrafiyasında işlətməmişdir. Hekkel «ekologiya» deyərkən, müəyyən ərazidə yaşayan heyvanlar və bitkilərin əlaqəsi, onların bir-birinə və yaşadıkları mühitə münasibətləri haqqında elmi nəzərdə tuturdu. Bu elmin inkişafında S.I.Vavilov, B.N.Sukaçev, Y.N.Pavlovskinin və digər alimlərin xidmətləri vardır. V.I.Vernadskinin bu təlimin öyrənilməsində rolu daha böyükdür.

Ekoloji ziddiyyətin spesifikliyi ondadır ki, burada iki müxtəlif cinsli tərəflər, səviyyələr bir-birinə təsir göstərir. Təbiətdə baş verən immanent dəyişikliklər öz növbəsində cəmiyyətə cavab reaksiyası verir, ekoloji ziddiyyətin inkişafına təsir göstərir, onun kəskinləşməsinə səbəb olur.

Təbiət-cəmiyyət münasibətləri arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşdiyini bir neçə faktlarda göstərək. Hesablamalar göstərir ki, ildə orta hesabla dünya okeanına 20 mlrd. ton zərərli vasitələr axıdılır. Belə hallar Baltik, Azov, Xəzər və Qara

dənizdə tez-tez baş verir. Aralıq dənizinə ildə 1 mln. ton karbohidrat, 600 min ton yuyucu vasitələr, 100 min ton civə axıdır ki, bu da canlıların məhvə və ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olur. Planetimizin 2/3 hissəsini su tutur, bu da atmosferdə olan kimyəvi maddələrin son nəticədə çoxunun su hövzələrinə qayıtması ilə nəticələnir. Dəniz və okeanların ekoloji vəziyyətinin pisləşməsi çayların ekoloji vəziyyətindən kənar qala bilməz.

İnsan fəaliyyəti nəticəsində hər il atmosfərə 20 mlrd. ton karbon qazı buraxılır, bu da xəstəliklərin artması ilə nəticələnir. Yanacaq məhsullarının yandırılması nəticəsində ayrılan karbon oksidləri insan və heyvan orqanizmlərinə çox zəhərləyici təsir göstərir. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, bir gündə təkcə min avtomobil 3.5 ton karbon qazı və 800 kq qədər digər kimyəvi maddələr buraxır. Atmosferdəki zərərli maddələr yağış vasitəsilə su hövzələrinə düşdükdə, su hövzələri çirklənir və bu da ətrafdakı insanların və digər canlıların xəstələnməsinə səbəb olur. Çirklənmənin həcminə görə Aralıq dənizi, Atlantik okeanı, şimal zonaları və Şimal dənizi öndə durur.

Gördüyümüz kimi, planetimiz hec zaman bu günkü qədər fiziki və siyasi yüklərin ağırlığına məruz qalmamışdır. İnsan hec zaman təbiətdən bu qədər xərac almamışdı və özünün yaratdığı qüvvə qarşısında bu qədər aciz olmamışdı.

24. Qloballaşan dünyada dinin yeri və rolu

Bütövlükdə din ən pozitiv mədəniyyət fenomenlərindən biridir. O, həm tarixi-sosial, həm də mənəvi hadisədir. Sovet ideologiyasında din kommünizm utopiyası üçün qəbul olunmaz məhfum hesab olunurdu. Belə mülahizə mövcud idi ki, din tiryək kimi insan şüurunu alüdəçiliyə alışdırır. Alüdəçiliklə yanaşı dinə inamın əsas səbəbi kimi nadanlıq və biliksizlik vurğulanırdı.

Dinə inamın təməlləri haqqında mübahisələr hələ də mövcuddur. Lakin, yekdil fikir bundan ibarətdir ki, insanın psixologiyasında təbiətən dini inama tələbat mövcuddur. Çünki intellektinin və qabiliyyətinin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir insanın nəinki anlamaq, dərk etmək, həm də sadəcə inanmaq tələbatı var.

Dinin qnoseoloji kökləri rəasional biliyin nəqabil olduğu məsələlər zamanı dərinləşir. İnsanlar hər hansı bir həlledilməz məsələlər qarşısında gücsüz qaldıqda, dini inama sığınır və mütləq biliyin yalnız Tanrıya məxsus olduğuna inanır.

Dinin sosial təməlləri cəmiyyətdə mövcud olan sosial-sinfi bərabərsizlik, ədalətsiz münasibətlər zəminində təşəkkül tapır. Bütün dinlərin vəd etdiyi hər kəsin öz əməllərinə görə qiymətləndirilməsi, layiq olduğuna qadir olması fikri ilə insanlar təsəlli tapır. Dini əhkamlardan irəli gələn imperativləri qəbul edərək taleyə və qəzavü-qədərə inam ifadə edirlər. Habelə, din siyasət sferasında müəyyən təməllərə malik olur. Siyasi qüvvələr əsas etibarilə, dindən istifadə edərək onun cəmiyyətə təsirindən bəhrələnirlər.

Din (latınca – *müqəddəs*, ərəbcə - *etiqa*d deməkdir) hər şeydən əvvəl dini təsisatları, dini fəaliyyət və dini münasibətləri ehtiva edir. Onun tərkibində dini təlimlər, dini hisslər, sitayiş və ya ayinlər, dini təşkilatlar və təriqətlər birləşir. Din gerçəkliyin mənəvi mənimsənilməsidir. Etiqa

mərhələlərində müxtəlif konkret formalarda olmuşdur. İbtidai icma cəmiyyəti şəraitində təbiətin müxtəlif canlı və cansız qüvvələrin ilahiləşdirilməsi və sinifli cəmiyyətə keçidlə bağlı olaraq antropomorf qüvvələrlə inam buna misal ola bilər. Beləliklə, yerdən kənar qüvvələrə inam, ruhun ölməzliyinə etiqad dinlərin əsasını təşkil edir. Din özündə üç elementi: 1) dini təsəvvürlər və ya mifoloji elementi, 2) dini hisslər və ya emosional elementi və 3) dini fəaliyyət və ya sitayiş, ayin və mərasimləri birləşdirir.

Din iki səviyyədə – ictimai psixologiya və ideologiya – səviyyəsində nəzərdən keçirilir. Dini psixologiya insanların bilavastıya həyat şəraitinin kortəbii surətdə formalaşan inikası nəticələri olan dini təsəvvürlər, hisslər, əhval-ruhiyyə tərəflərinin məcmusundan ibarətdir. Dini psixologiyayı dindarlar yaradır. Dini ideologiya müəyyən ideya və müddəalar sistemindən ibarət olub teoloqlar tərəfindən yaradılır. Din cəmiyyətdə mühüm funksiyalara malikdir. Bunlara dünyagörüşü, kommunikativ, əxlaqi, requlyativ (tənzimləyici) funksiyaları misal göstərmək olar.

Zənnimizcə, dinlərdə hər kəsin öz əməllərinə görə layiq olduğu o biri dünyanın vədi, ədalətsizlərin hədələnməsi, real həyatın çətinliklərinə sinə gərən insanlara ilahi dəstək kimi qiymətləndirilməlidir. İnanan insanın dini təsəllisi və yaşam şərtlərini özü üçün əlverişli edərkən bu baxış bucağından əxlaqiləşdirməsi, nəhayət etibarilə, humanizm prinsiplərinə xidmət edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən demək olar ki, Tanrıya səmimi etiqad əxlaqi kamilliyi stimullaşdırır. Alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi İ.Kantın təbirincə desək, hətta biz ona görə Tanrıya inanırıq ki, bunu bizim əxlaqımız tələb edir. XX əsr insanının təfəkkür tərzinə və həyatına geniş nüfuz etmiş praqmatizm fəlsəfəsinin belə bir tezisində də haqq qazandırmaq olar ki, Tanrıya inam insanların xeyrinədir; Allah ona görə mövcuddur biz ona inanırıq.

25.Postmodernizm və onun perspektivləri

Postmodernizm — XX yüzilliyin ikinci yarısında fəlsəfədə, incəsənətdə, ədəbiyyatda bütün formaları, qaydaları, ehkamları inkar edən, onları sintetik və qarışıq şəkildə təqdim edən cərəyandır. Müasir dünyada informasiya texnologiyaların inkişafı nəticəsində daha da inkişaf etmişdir və dünyanın aparıcı cərəyanına çevirilmişdir.

Bir vaxtlar modernizm klassik, akademik dəyərləri inkar edib yeni bədii formalar yaratdığı kimi postmodernizm (almanca "moderndən sonra gələn") də modernizmi inkar edərək ədəbiyyatda xaos, elementlər müxtəlifliyi yaradır. Postmodernist amerika yazıçısı Con Bartın fikrincə, postmodernizm – keçmişin mədəniyyətindən şirə çəkən bədii təcrübədir.

Postmodernizm nəzəriyyəsi məşhur filosof J.Liotarın, Jak Derridanın və digərlərinin fəlsəfi konsepsiyası əsasında yaranıb. Onun fəlsəfəsinə görə "dünya-məndir", "mətn-reallığın yeganə mümkün modelidir". Postmodernizmin əsasında duran ideya mənbələrindən biri olan Poststrukturalizmin nəzəri əsaslarının hazırlanmasına filosof-kulturoloq Mişel Fukonun və başqalarının böyük rolu olmuşdur. C.Bart, T.Pinçon, C.P.Danlivi, D.Bartel ("Qara yumor məktəbi"nin nümayəndələri), D.Delillo, J.Dölöz, F.Qatari, U.Eko, U.Gibson, C.Barns, İ.Kalvino və b. postmodernizmin görkəmli nümayəndələri hesab olunurlar.

Fəlsəfənin, ədəbiyyatın, sənətin, arxitekturanın və bir çox başqa sahələrin öz postmodernizm anlayışları mövcuddur və intellektual əməyin ən müxtəlif sahələrində postmodernizm barədə ciddiən tutmuş anekdot səviyyəsinə qədər sözsöhbətlər, mübahisələr aparılmaqdadır. Riyaziyyatda modernizm hərəkatı 20-ci əsrin əvvəllərində başlayıb, bu hərəkatın nəticəsində çoxlu sayda çox böyük, uzun, o vaxt üçün vermiş edilməmiş bir dərəcədə abstrakt nəzəriyyələr meydana gəldi, və deyək ki, günün bu günündə də bizim Bakı universitetlərində həmin bu grandioz nəzəriyyələrin elementləri belə tədris olunmur (funksional analiz istisna olmaqla). Amma 20-ci əsrin sonlarından başlayaraq riyaziyyatçılar uzun nəzəriyyələri yox, daha çox konkret nümunələri öyrənməyə meylləndilər.

Ədəbiyyatda postmodernizm fəlsəfi mənada postmodernizmlə və daha geniş sosial mənada işlənən "postmodernizm"lə sıx bağlıdır. "Biz postmodern insanlarıq", "biz postmodern dövrdə yaşayırıq" kimi cümlələr işlədə bilərik, və həqiqəti demiş olarıq.

Modernizm incəsənət, ədəbiyyat, siyasət, fəlsəfə, cəmiyyətin bütün sahələrində ənənəvi dəyərlərə etiraz edib, dünyanın yenidən təzə prinsiplər əsasında qurmaq arzusunun ifadəsi oldu, dünyanı olduğu kimi təsvir edən mimetizmdən imtina edib, yaradıcı müəllifin maksimal subyektivliyini məqsəd kimi gören üslub kultu gətirdi. Postmodernistlər isə bir qədər də irəli gedib, özlərini nəinki ənənəvi dünya fəlsəfəsi, elmi və mədəniyyətinə, həmçinin modernizmin özünə qarşı qoydular, dəyərlərin inkarını yox, yenidən dəyərləndirilməsini, onlarla oyun prinsibini gündəmə gətirdilər. Modernistlər tarixi

ənənənin radikal inkarçısı kimi çıxış edirdilərsə, postmodernistlər tolerant şəkildə tarixi ənənəni yenidən başqa cür dərk etməyin tərəfdarı kimi çıxış etdilər.

26. Azərbaycanca sosiomədəni situasiyanın spesifikliyi

Qloballaşma dövrü özündə mədəni istiqamətlərin müxtəlifliyini sintezləşdirən bəzi xalqlar və dövlətlər üçün daha təhlükədir. İki və daha çox sivilizasiyaların qovuşduğunda yaranan sosiomədəniyyətlər, öz müxtəlifliyi üzündən mədəni eyniliyi tamamilə aradan qaldıran qloballaşma proseslərinin təsirinə məruz qalır. Azərbaycan da belə ölkələrin sırasındadır. Qlobal transformasiyalar kontekstində Azərbaycan gerçəkliyinin sosial-mədəni refleksiyaya ehtiyacı vardır, yəni millətin öz sosial varlığına nəzər salıb yeni dünya proseslərinin nəticələrinə nə dərəcədə hazır olduğunu yenidən dərk etməsinə dərin zərurət duyulur. Bu, təbii və məntiqi sosial dünyagörüşü prosesidir, ictimai inkişafa yeni təkan verən, milli mənlilik şüurunu, xalqın mənəviyyatını yeni ideyalarla zənginləşdirən obyektiv reallığa reaksiyadır. XX əsrin sonunda yenidən milli müstəqilliyinə qovuşmuş, iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi spektrlərinin yüksək potensialının verdiyi imkan baxımından dünya-region koordinatlarında həmişə layiqli yer tutmuş Azərbaycan xalqının həyatında müasir dünya reallıqları da mühüm yer tutmağa başlamışdır. Qloballaşan dünyanın lokal-regional və ümumdünya mühitində Azərbaycanın fəal iştirakı buna canlı sübutdur. 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi”, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft və “Bakı-Tbilisi-Ərzurum” qaz kəmərlərinin reallaşdırılması, “Bakı-Tbilisi-Qars” yeni dəmir yolu xətti layihəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində atılmış uğurlu addımlar, tarixi İpək yolunun bərpasında ölkəmizin iştirakı Azərbaycanın dünya iqtisadi məkanına inteqrasiyasının artıq real həyat hadisəsi kimi təzahür etməsinin əyani göstəricisinə çevrilmişdir. Bunun da əhəmiyyəti az deyil: qloballaşma cəmiyyətin və ayrı-ayrı fərdlərin qarşısında duran başlıca məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün cəmiyyətin bütün daxili ehtiyatlarını səfərbər etmək çox zəruridir — hər bir vətəndaş başa düşməlidir ki, dövlətin həyata keçirdiyi islahatların son nəticəsi onun da öz vəzifələrini səylə və yüksək peşəkarlıqla yerinə

yetirməyə hazır olmasından, eləcə də, vətəndaş kimi mövqeyini bildirməsindən asılıdır. Azərbaycan milli özünəməxsusluğun və beynəlxalq qloballaşmanın sintezi yolu ilə inkişaf etməlidir. edirlər.

27.Mədəni-maarif müəssisələrinin funksiyaları

Mədəni maarif-müəssisələri, xüsusilə təhsil sferası mürəkkəbliyi, həm də öz daxili struktur komponentlərinin qarşılıqlı əlaqələri ilə fərqlənir. Bu sahə cəmiyyətdə toplanmış sosial əhəmiyyətli təcrübənin yayılmasını təmin edən ixtisaslaşmış mədəniyyət sahəsidir, xüsusi, nisbi müstəqil submədəniyyətdir. Sosial planda mədəni-maarif müəssisələrinin mahiyyətini mütəxəssis hazırlığına verilən tələblər, habelə istehsal proseslərinin və münasibətlərinin təşkili üçün səciyyəvi olan idarəetmə və münasibətləri müəyyənləşdirirdi. Onun funksiyaları - sosiallaşma, təhsil, qiymətləndirici, idraki, dünyagörüşü, tərbiyyəvi, kommunikativ və s.vəzifələrin həlli üçün, mədəniyyət müəssisələrinin çərçivəsində yerinə yetirilən fəaliyyət növlərinin spesifik məcmusudur. Mədəni-maarif müəssisələrinin funksiyaları iki istiqamətdə səciyyələndirilə bilər:

-bəşəriyyətin müxtəlifliyi, mədəni, mənəvi və intellektual zənginləşdirilməsi, sosial-siyasi, konfessional milli özgüləşmənin aradan qaldırılması, sosial-mədəni funksiyaları; Mənəvi-dəyər potensialının humanitar mədəniyyətinin səmərəli komponenti kimi inkişafı; Elmi dünyagörüşünün formalaşması, maarifləndirilməsi, qiymətləndirmə və normaları ehtiva edir; Ənənəvi xalq mədəniyyətinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi, tarixi yaddaş, bədii-yaradıcılıq fəallığının inkişafı.

-sosial yönümlü-normativ funksiyalar- inteqrasiya, sosial hərəkət və fəaliyyətin stimullaşdırılması, kommunikativ mədəniyyətin inkişafı, təhsil və tərbiyə sisteminin, sosial-ictimai fəallığının formalaşması.

Bu vəzifələrin həlli ilə əlaqədar mədəni-maarif müəssisələri aşağıda funksiyaları yerinə yetirir:

Cəmiyyətin bütövlüyünə və onun üzvlərinin həmrəyliyinə xidmət edən müəyyən tip ünsiyyəti və şəxslərarası əlaqələri təşkil edərək kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir;

Инсанларын давранышыны тянзимляйян мцвафиг норма вя гайдалары йарадараг регулятив функцийаны йериня йетирир.

Mədəni-maarif müəssisələrinin qiymətləndirici funksiyası adətən universal xarakter daşıyaraq insanın bütün hərəkətlərinə aid olur. Əxlaqi qiymətləndirmə həm də fərdin mənəvi əqidəsinə və ictimai rəyin nüfuzuna əsaslanır. İnsan şüurunda əxlaqi qiymətləndirmə adətən «xalis» olmayıb, estetik, siyasi və s. qiymətləndirmə ilə tamamlanır. Adətən fərd başqalarının və ya özünün hərəkətlərini qiymətləndirdiyi zaman digər şəxslərin və ya özünün daxili aləmi haqqında natamam da olsa təsəvvür əldə edir. Mədəni-maarif müəssisələrinin tərbiyəvi funksiyası şəxsiyyətin mənəvi kamilləşməsinə xidmət edir. Məhz tərbiyəvi funksiya insanın mənəvi aləminin mərkəzində dayanaraq, onun həm siyasi mövqeyinə, həm mövcud hüquq qaydalarına (o cümlədən, insanın hüquqi şüuruna) münasibətinə, həm müxtəlif dini təlimlərə qiymət verməsinə, həm də incəsənət sahəsindəki biliklərinə (estetik zövqünə) təsir edir.

28.Milli psixologiya və milli ənənələr

Azərbaycanın coğrafi və təbii rəngarənglikləri xalqımızın milli xarakterində kök salmışdır. Bununla yanaşı, tarix boyu Azərbaycana milli azlıqlar və etnik birliklər pənah gətirmişdilər. Onlar Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm təsirə malik olmuşdular. Yəqin bu səbəbdəndir ki, bəzi ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycanda millətçilik əlahiddə bir ideoloji hərəkət kimi dərinləşə bilmir.

Bəşər təcrübəsi göstərir ki, hər bir dövlətin sivilizasiya tarixi burada yaşayan xalqların sosial-psixoloji həyat tərzinin formalaşdırılması tarixidir. Xalqların ənənəsini, etnik şüurunu və həyat tərzini daha dərinləndirən və daha aktual çalarlarla öyrənməyə stimül yaradan obyektiv meyarlardan ən mühüm mentalitetdir. Coğrafi determinizmə meyli edən filosof Ş.Monteskyenin fikrincə, insanları idarə edən

iqdim, din, qanunlar keçmişin nümunələri, əxlaqi prinsipləri, adətləridir. Bütün bunlar fransız filosofuna görə xalqın ümumi ruhunu təşkil edir. Məhz «xalq ruhu» ideyası etnosların ənənələri və adətlərinin, etnik şüurunun, bütövlükdə həyat tərzinin, deməli intellektin mental strukturunun araşdırılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bütövlükdə ənənə dedikdə, müəyyən mədəniyyət nümunələri, institutlar, normalar, dəyərlər, ideyalar, adətlər, mərasimlər, üslublar və s. nəzərdə tutulur. Daha ümumi şəkildə desək, ənənə sosiomədəni təcrübənin bu və digər elementlərinin qeydə alınmasını, təsbit olunmasını və seçimli saxlanmasının universal forması, həmçinin sosiomədəni proseslərdə onun ötürülməsini, dayanıqlı tarixi-genetik varisliyi təmin edən universal mexanizm kimi başa düşülür. Daha doğrusu, ənənə özündə ötürülən (sosiiumun və onun subyektlərinin normal inkişafı və fəaliyyəti üçün vacib sayılan müəyyən sosiomədəni informasiya) və onun necə həyata keçirilməsini ehtiva edir, yəni nəsillərarası qarşılıqlı əlaqəni təmin edən kommunikativ ötürülmə vasitələrini əhatə edir. Mentalitet milli xarakterin başlıca təzahürü olduğundan onun tarixi inkişaf mərhələləri və mahiyyəti təbii zərurət sahəsinə daxildir. Millətin də şüuru və mentaliteti onun sosiomədəni formalaşma mərhələlərini əks etdirir, labüd olaraq praktikada insani münasibətlərdə üzə çıxır. Mentalitetin aşağıdakı səviyyələrini göstərmək mümkündür. Birinci, fərdi mentalitet-bu, konkret şəxs, konkret fərd səviyyəsində təzahür edir. İkincisi, milli-etnik, sinfi, peşə, yaş və digər əlamətlərinə görə fərqlənən qrupun, kollektivin, insan biliklərinin səviyyəsində təzahür edən mentalitet. Üçüncüsü, sosiiumun mentaliteti özündə öz birliklərini, kollektivləri və qrupları, bütün fərdləri, yəni bütün xalq səviyyəsində təzahür edir. Bu mentalitet forması mövcud cəmiyyətin ərazisində, aramsız istehsal olunan və bir-birlərini əvəz edən nəsillərin həyatında yaşayır və təzahür edir. Mentalitet hər şeydən əvvəl, sosial kateqoriyadır, lakin geniş mənada bu fenomen mənəvi kateqoriya kimi qiymətləndirilir.

29.Azərbaycan klasiklərinin əsərlərində milli və ümumbəşərinin nisbəti

Xalqların ədəbi-mədəni əlaqələrinin qarşılıqlı bəhrələnməsi, mənəvi təcrübə mübadiləsi bəşəri irsin zənginləşməsinə təkan verir. Ümumbəşəri mədəniyyət Yer

kürəsində yaşayan bütün millətlərə məxsus nailiyyətlərin sintezidir. Hər bir xalqın milli mədəniyyəti özünəməxsusluğu yanaşı bəşəri məziyyətlərə də malikdir. Milli mədəniyyət ümumbəşəri dəyərlərin tərkib hissəsi olmaqla, həm də onu tamamlayır və zənginləşdirir. Bəşər mədəniyyətinin rəngarəngliliyi, müxtəlif milli dəyər və meyarlar, fərqli mənəvi oriyentasiyalar onun bütövlüyünə xələl gətirmir, əksinə, vəhdətinin şərti kimi çıxış edir. Təsadüfi deyildir ki, milli varlığı bütünlüklə mədəniyyətə bağlayan M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Məncə, mədəniyyəti-bəşəriyyə millətlərin zəhmətlərindən hasil olan bir yekundur. Hər millət öz iqtidar və öz istiqlalı sayəsində, yəni öz diriliyi ilə özünə xüsusi, xüsusi olduğu qədər də qiymətli bəzi şeylər əlavə edir ki, bir millətin ölməsi və yaxud ölgün fikirlərlə yaşaması yalnız özünün bədbəxtliyini deyil, bəşəriyyətin də böyük bir nöqsanını təşkil edir”. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaradıcı ziyalıları tərəfindən sivilizasiyaların dialoqu, qarşılıqlı bəhrələnmə birmənalı qarşılanmamışdı. Bir çox ziyalılar bu prosesin birtərəfli olduğunu bildirərək, mühafizəkarlıq mövqeyi nümayiş etdirirdilər. Ü.Hacıbəyov Qərbin Şərq ədəbiyyatından sui-istifadəsinə işarə edərək yazırdı ki, «Yevropa sərvətdarları sairələrinin, məsələn: mədəniyyət və mərifətcə Yevropadan dala qalmış Asiyanın torpaqlar altında pünhan qalmış sərvət xəzainindən istifadə etmək üçün məxluqu yer üzündən məhv və nabud etməyə hazırdır». Ə.Hüseynzadə isə “Nicat məhəbbətdədir“ əsərində dinlərin milli ayrı-seçkiliyə deyil, ümumbəşəri vəhdətə xidmət etdiyini vurğulayır: «Ədl olursa, hürriyyət olur, hürriyyət olursa, məhəbbət və müvəddət olur; Həzrət İsanın da, Həzrət Məhəmmədin də şəri qanunları bu həqiqətə müncərdir». Onun fikrincə, tarixin müxtəlif dönəmlərində və fərqli coğrafi məkanlarda yaranmış ayrı-ayrı dinlər bəşər əhlinin vəhdətinə, ümumsəadətə xidmətə yönəlmişdir. A. Şaiqin qeyd etdiyi kimi, bütün bəşəriyyət ayrı-ayrı dinlərə, ictimai mənşə və statuslara, cinsi fərqlərə, milli mənsubiyyətlərə ayrılmasına rəğmən eyni yaradılışın zərrəsidir, bir Tanrının yaratdıqlarıdır:

Hamımız bir günəşin zərrəsiyik!

...Ayırmaz bizləri incil, quran,

Ayırmaz: şərq, cənub, qərb, şimal...

Azərbaycan mütəfəkkirlərində millətçilik və bəşərilik, vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik bir-biri ilə təzad təşkil etmir, əksinə, qovuşur. Bütövlükdə Azərbaycanın yaradıcı ziyalılarının əsərlərində ümumbəşəri, humanist ideyalar, beynəlmiləçiliyin təbliği mühüm yer tutur, millətçilik və bəşərilik, mənsub olduqları dinin dünyanın digər dinlərilə bərabər tutulması meyli aydın hiss olunur. Onlar bütün insanların və millətlərin bərabər hüquqlara malik olması tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Mədəniyyət inkişaf etməkdə olan bütöv sistem kimi onu təşkil edən ayrı-ayrı elementlərin vahid məcmusudur. Müxtəliflik və rəngarənglik mədəniyyətin məzmununa zənginlik bəxş edir, mədəni proses və hadisələrin vəhdətinə və sintezinə səbəb olur. Bəşəriyyət müxtəlif mədəniyyətlərin dialoqu olmadan yeksənək və cılız görünərdi. Müxtəliflik və rəngarənglik bəşər mədəniyyətinin inkişafını stimullaşdırır, ikinci təbiətin yaradılması və kamilləşdirilməsinə impuls verir. Dünya mədəniyyətinin bütöv tam təşkil etməsi sivilizasiyalararası dialoqu və mədəni sinkretizmi zəruriləşdirir.

30.A.Toynbinin sivilizasiya konsepsiyası

A.Toynbi (1889-1975) lokal sivilizasiyalar konsepsiyasını işləyib hazırlamışdır. Onun fikrincə tarixi tədqiqatın predmetini milli dövlətin ərazisindən qat-qat böyük əraziləri əhatə edən konkret cəmiyyətlər təşkil etməlidir. Toynbi onları lokal sivilizasiyalar adlandırır. O, əvvəlcə indiyədək mövcud olmuş 21, sonra isə 26 belə sivilizasiyanın adını çəkir. O, bəşər tarixində inkişaf etmiş cəmi sivilizasiyaları sadalayır; - Qərb, provaslav-Rus və provaslav-Bizans, iran, ərəb, hind, iki uzaq Şərq, antik, Suriya, İnd, Çin, Minoy, Şumer, Hett, Babilistan, And, Meksika, Yukatan, Mayya və Misir; öz inkişafında yarımçıq qalmış 4 sivilizasiya – Eskimos, Ottoman, Sparta; 5 “ölü doğulmuş” sivilizasiya olduğunu və onlardan XX əsrin ortalarına doğru cəmi yeddisinin – qərbi xristianlıq, provaslav xristianlıq, islam, unduist, uzaq Şərq, buddizm, iudaizmin bu və ya digər dərəcədə saxlanıldığını qeyd edir. Sivilizasiyalar primitiv mədəniyyətlərdən onlarda baş verən dərin keyfiyyət çevrilişi nəticəsində yaranır. Lakin heç də bütün primitiv

mədəniyyətlər sivilizasiya yaratmışlar. Sivilizasiyanın yaranması üçün iki əsas şərt vacibdir: 1) baxılan cəmiyyətdə yaradıcı azlığın mövcud olması; 2) həddən artıq mülayim olmayan və həddən artıq sərt olmayan ətraf təbii və insani mühitin mövcudluğu. Ətraf mühit həddən artıq mülayim olduqda sivilizasiyaya keçid üçün heç bir stimül yaranmır. Mühitin sərtliyinin həddən artıq yüksək olması da sivilizasiyanın yaranması üçün əlverişli deyil. Bu halda ya primitiv mədəniyyət ətraf mühitin (təbii və ya insani) sərtliyinə tab gətirməyərək məhv olur, ya da onun bütün enerjisi mühitin sərtliyini aradan qaldırmağa sərf olunur. İkinci halda mühitin ifrat sərtliyinə qarşı primitiv mədəniyyətin verdiyi ilkin güclü cavab reaksiyası sivilizasiyaya keçidi təmin etsə də, onun sonrakı inkişaf üçün kifayət etmir. Yaranmış sivilizasiyanın bütün enerjisi ətraf mühitə uyğunlaşmağa sərf olunduğuna görə, o sonrakı inkişafdan qalır. Yalnız ətraf mühitin sərtliyinin optimal həddi ilə cavab reaksiyası stimullaşdırır ki, o özündə sonrakı inkişafı təmin edən inersiya qüvvəsi daşıyır. Toynbinin fikrincə, nə sivilizasiyanın coğrafi ekspansiya yolu ilə yeni ərazilərə yayılması, nə də texniki tərəqqi və cəmiyyətin bu tərəqqi nəticəsində ətraf mühit üzərində hökmranlığının artması sivilizasiyanın özünün tərəqqisini şərtləndirə bilməz. Əksinə, bu amillər daha çox sivilizasiyanın tərəqqisini dayandıрмаğa xidmət edir. Sivilizasiyanın tərəqqisini səciyyələndirmək üçün Toynbi ətərifikasiya qanununu irəli sürür. Bu qanuna görə sivilizasiyanın fəallığının istiqaməti onu əhatə edən xarici aləmdən getdikcə daha çox onun öz daxilinə yönəlsə, bu onun tərəqqisinin əsas göstəricisi sayılmalıdır. Yüksəliş mərhələsində olan sivilizasiyanın fəallığını stimullaşdıran problemlər getdikcə daha çox xaricdə deyil, onun öz daxilində yaranır. Nəticədə sivilizasiya daxildən strukturlaşaraq mütəşəkkilləşir. Lakin gec-tez bütün sivilizasiyalar tənəzzül (süqut) mərhələsinə qədəm qoyur. Bu mərhələ üç fazadan ibarətdir: sivilizasiyanın çat verməsi, onun dağılması və məhvi. Birinci faza ilə axırncı arasında bir çox hallarda əsrlər və hətta bir neçə minilliklər keçir. Toynbinin təsnifatına görə hal-hazırda qərbi-xristian, pravoslav-xristian, islam, hinduist və uzaq şərq sivilizasiyaları mövcuddur. Toynbi bəzi cəmiyyətlərin öz inkişaflarının ilk mərhələsində hərəkətsiz olması, sivilizasiyaya keçə bilməməsi, digərlərinin isə

buna nail olmasının səbəblərini nə irqi amillə, nə coğrafi mühitlə, nə həmin cəmiyyətdəki yaradıcı azlıqla əlaqələndirmir. Texniki tərəqqi ilə sivilizasiyanın tərəqqisi arasında heç bir qarşılıqlı nisbət mövcud deyildir. Toynbiyə görə sivilizasiyanın yüksəlişi onun mütərəqqi daxili özünü-təyin etməsi və özünün ifadə etməsindən, daha “sərt”, kobud din və mədəniyyətdən daha “incə” din və mədəniyyətə keçməsindən ibarətdir. Yüksəlməkdə olan sivilizasiya daima vəhdətdən ibarətdir. Yüksəliş prosesi nəticəsində inkişafda olan sivilizasiyaların bütövlüyü və fərdi özünəməxsusluğu aşkar olunur.

31. Mədəniyyətin idraki funksiyası

İdraki (qnoseoloji) funksiya öz təzahürünü elmdə, elmi axtarışlarda tapır. Bu özünü müasir elmi-texniki tərəqqidə daha qabarıq təzahür etdirir. Bu funksiya ikili istiqamətə malikdir: o, bir tərəfdən, biliklərin sistemləşdirilməsi, təbiət və cəmiyyətin inkişaf qanunlarının açılmasına istiqamətlənirsə, digər tərəfdən, o, insanın özü-özünü dərk etməsinə yönəldilir. Göründüyü kimi, birinci istiqamət ikincisini daha da üstələyib. İnsan öz qəlbi və ruhunun kəşfindən çox, dünya və cəmiyyətin qanunlarını, onu əhatə edən aləmin sirlərini kəşf edə bilmişdir. İdraki funksiya xalq, ölkə haqqında bütöv bir təsəvvür verir. Onun sayəsində insanlar elm, incəsənət, fəlsəfə, təlim, tərbiyə və b. sahələrdə öz mənafeələrini dərk edir, sosial təcrübənin ötürülməsi və digər xalqların mədəniyyətlərinin mənimsənilməsinə güclü təsir göstərir.

Mədəniyyət yalnız ətraf aləmin insan tərəfindən dərk edilməsi dərəcəsini xarakterizə etməklə kifayətlənmir. Digər tərəfdən, mədəniyyət yalnız ictimai şüurun formalarının vəhdətdə inkişaf səviyyəsini deyil, həm də insanların öz praktiki fəaliyyətində aydınlaşan bilik və bacarıqlarının səviyyəsini aşkarlayır.

Həyat müstəsna dərəcədə mürəkkəbdir və daima insanların qarşısına yeni-yeni problemlər qoyur. Bu, cəmiyyətdə baş verən proseslərin dərk olunmasını, onların həm elmi, həm də bədii-estetik mövqedən anlaşılmasını tələb edir. Mədəniyyətin idraki funksiyası ictimai təcrübənin qorunub saxlanılmasına cavabdehdir.

Mədəniyyət həm də insanın evristik məqsədlərinin həyata keçirilməsinə, onun yenilikləri dərk etməsinə, sosial həyatın yeni yolları və metodlarının açılmasına, insanın təbii fəlakətlər üzərində nəzarətinin güclənməsinə şərait yaradır.

Mədəniyyət vəhdətdə götürülmüş bütün ictimai şüur formalarını əhatə edərək dünyanın dərk olunması və mənimsənilməsinin tam mənzərəsini yaradır. Cəmiyyət, sinif, millət özünü bütövlükdə mədəniyyətdə, mədəniyyət vasitəsilə dərk edir.

32. Mədəniyyətin informativ funksiyası

Mədəniyyətin informativ funksiyası tarixi varisliyin və sosial təcrübənin ötürülməsinə xidmət edir. Mədəniyyətdən başqa, bəşəriyyətin mənəvi sərvətlərini ötürən və geniş yayan digər bir sahəsi yoxdur. Mədəniyyət nə genetik, nə də bioloji yolla ötürülür. Mədəniyyət öz təbiətinə görə tarixi mahiyyət kəsb edir. Onun bu günü keçmişə əsaslanaraq gələcəyi formalaşdırır. Məhz mədəniyyətin köməkliyi ilə sosial təcrübə bir nəsildən digərinə ötürülür. Əgər söhbət ayrıca tarixi dövr və mərhələdən gedirsə, onda mədəniyyət vasitəsilə informasiya hər hansı bir ölkədən digərinə, bir xalqdan başqasına çatdırılır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə mədəniyyəti bəşəriyyətin «qeyri-genetik yaddaş»ı adlandırmaq olar.

İnformasiyanın məkan və zaman çərçivəsində ötürülməsi kanalı tək-cə mənəvi mədəniyyətlə deyil, həm də maddi mədəniyyətlə izah edilir. Bu funksiyası vasitəsilə mədəniyyət nəsilləri əlaqələndirir, hər növbəti nəsli əvvəlkilərin təcrübəsi ilə zənginləşdirir. Lakin bu o demək deyil ki, müasir dünyada yaşayaraq, müasir kitabları oxuyaraq dünya mədəniyyətinin təcrübəsinə yiyələnmək olar. Burada “mədəniyyət” və “müasirlik” anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Böyük alman mütəfəkkiri İ.V. Hötenin qeyd etdiyi kimi, mədəni olmaq üçün insan “dünya mədəniyyətinin bütün mərhələlərindən” keçməlidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, mədəniyyət keçmişin, bu günün və gələcəyin dönməz zaman ardıcılığından ibarət xətti proses kimi yox, keçmişin, bu günün və gələcəyin birgə mövcud olduğu və aralarında dialoqun mümkün olduğu bir sistem kimi təzahür edir. Bu mədəniyyətlərarası dialoq isə insanda reallaşdırılır.

Mədəniyyət yalnız ənənə ilə mövcud ola bilməz, o daima dəyişmiş tarixi şəraitdə sosioma daxil olan yeni nəsillərin səyləri ilə dəstəklənir. Sosial-tarixi şəraitin bu xüsusiyyəti yeni nəslin nümayəndələrini keçmişin mədəni nailiyyətlərinin yaradıcı şəkildə yenidən işləmələrinə təhrik edir. Varislik və yenilikçilik cəmiyyətin mədəni həyatının əsaslarına daxildir. Cəmiyyətin mədəni həyatının əsaslarını isə məhz informativ funksiya vasitəsilə təmin etmək mümkündür.

33. Mədəniyyətin kommunikativ funksiyası

Mədəniyyətin *kommunikativ funksiyası* ilk növbədə insanlararası ünsiyyəti təmin edir. Heç bir mədəniyyət təcrid olunmuş halda mövcud deyildir və mədəniyyətlər bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir, başqa insanların, nəsillər və mədəniyyətlərin təcrübəsini mənimsəyir. İnsan maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrində həkk olunmuş informasiyanı dərk etməklə bu abidələri yaratmış insanlarla dolayı və ya vasitəli ünsiyyətə girir. Söz insanların ideoloji və mədəni fəaliyyətinin bütün proseslərini müşayiət edir. Dil, ilk növbədə ədəbi dil bu və ya digər milli mədəniyyətə yiyələnmə vasitəsidir.

Mədəniyyət insanların ünsiyyət şəraiti və vasitəsidir. Məhz mədəniyyətin mənimsənilməsilə insanlar arasında əsl insani ünsiyyət formaları qurulur. Çünki məhz mədəniyyət onlara ünsiyyət vasitələrini – işarələr sistemini, qiymətləri verir.

İnsanın bütün fəaliyyət istiqamətlərini (istehsal, ideoloji, siyasi, dini və s.) söz müşayiət edir. Dil mədəniyyətin məhsulu olub, insanlar arasında hərtərəfli münasibətlər yaradaraq, bu və ya digər mədəniyyətin vasitəçisi rolunu oynayır.

İnsanların ünsiyyət vasitəsi kimi, ilk növbədə, onların şifahi dili çıxış edir. Söz insanların mədəni fəaliyyət proseslərini müşayiət edir. Dil, ilk növbədə ədəbi dil, bu və ya digər milli mədəniyyətə yiyələnmək üçün “açar” rolunu oynayır. Mədəniyyətə və əsasən incəsənətə yiyələnmə prosesində insanlar başqa dövrlərlə və ölkələrlə tanış ola, digər nəsillərlə və insanlarla ünsiyyətdə ola bilirlər.

Ünsiyyət prosesi həm incəsənətin spesifik dili ilə (musiqi, rəqs, kino, teatr və s.), həm də elmin dili ilə (riyazi rəmzlər, kimyəvi formullar və s.) həyata keçirilir. Əgər tarixin müxtəlif çağlarında ünsiyyət vasitəsi kimi nəsildən nəslə,

insandan insana şifahi, qrafik formada işarə sistemləri ötürülürdüsə, müasir dövrdə yeni nəqliyyat vasitələrinin, texnika, kütləvi informasiya vasitələrinin (mətbuat, radio, televiziya, kino, audio- və videoyazılar, İnternet) inkişafı nəticəsində informasiyaların ötürülməsində yüksək irəliləyiş əldə edilmişdir. Beləliklə, *kommunikativ* imkanların genişlənməsi mədəniyyətlərin milli xüsusiyyətlərinin kölgədə qalması və vahid ümumbəşəri sivilizasiyanın formalaşmasının təminatçısıdır.

34. Mədəniyyətin tənzimləyici funksiyası

Tənzimləyici (və ya normativ) funksiya cəmiyyətin bütün insanlara tələb və normalar sistemi ilə yanaşılmasını bildirir. Yəni insanların bütün fəaliyyət sahələrində – əmək, məişət, qruplararası münasibətlərdə və s. cəmiyyət insanlar üzərində bir sıra tələb və normalar qoyur ki, bu da çox vaxt mədəniyyətlə tənzimlənir. Mədəniyyətin köməkliyi ilə insan və ya insan qruplarının davranışı cəmiyyətin onların üzərinə qoyduğu norma və prinsiplərə uyğunlaşdırılır. Bu funksiya əxlaq və hüquq kimi normativ sistemlərlə möhkəmləndirilir.

Beləliklə, mədəniyyət insanın gündəlik fəaliyyətini də tənzimləyir. Mədəniyyətin tənzimləyici funksiyası əxlaqın müxtəlif sahələri nəticəsində həyata keçirilir: bunlardan ən aliləri əxlaqi, mənəvi dəyərlərdir. Bunlar da, yəni əxlaqi dəyərlər tarixin gedişində dəyişərək xalqdan xalqa ötürülür. Dünya inkişaf etdikcə əxlaq normaları qarşılıqlı zənginləşir və daha böyük ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Yəni insanlar hazırda daha aydın surətdə dərk etməyə başlamışdırlar ki, hamı bir gəminin sərnəşinlərinə çevrilib və onlar baş verən neqativ hadisələrə qarşı birgə mübarizə apara bilərlər.

Əxlaq normalarının əsas tənzimləyicisi kimi, hələ ən qədimlərdən kilsə, müsəlmançılığın tarixindən başlayaraq isə, İslam, Qurani-Kərim, məscidlər olmuşdur. Bunların hər birindəki müddəa və göstəricilər ümumbəşəri xarakter kəsb edirdi.

Mədəniyyətin tənzimləyici funksiyasını ifadə edən əsas səviyyələrdən birini də hüquq normaları təşkil edir. Əgər əxlaq normaları dini mətn və sənədlərdə,

ədəbiyyatlarda təzahür edirsə, hüquq normaları konstitusiyaya və qanunlarda təsbit olunur. Bu cəhətinə görə həmin normalar təkcə əxlaqi, mənəvi mahiyyət deyil, həm də hüquqi əhəmiyyət və məzmun kəsb edir.

Mədəniyyətin normativ tərəfini əks etdirən digər səviyyələrdən birini də adət və ənənələr təşkil edir. Adət həyatın müxtəlif sahələrində və şəraitində nəsildən nəslə ötürülən normaların möhkəm və davamlı davranış sistemidir. Müəyyən nümunəvi forma kəsb edərək adətlər daha davamlı və konservativ xarakterə malik olub, əsrlərdən əsrlərə ötürülür.

35. Mədəniyyətin aksioloji (qiymətləndirici) funksiyası

Mədəniyyətin aksioloji (qiymətləndirici) funksiyası insanların hələ Sokrat tərəfindən verilmiş «xeyir nədədir?» sualının cavabının tapılmasında təzahür edir. Bəşər tarixində bütün zəka sahibləri bizi əhatə edən «faydalı» və «zərərli» olanların təsnifatının verilməsinə çalışmışlar. Praktiki fəaliyyət prosesində insan intellekti vasitəsilə dəyərlərin təsnifatı verilmiş və qiymətləndirilmişdir. Təcrübə zənginləşdikcə bir çox dəyərlər nəzərdən keçirilmiş, bəziləri sıradan çıxmış, yeniləri meydana gəlmişdir. Müxtəlif xalqlarda «xeyir», «şər» anlayışları özünü müxtəlif dəyərlərdə təzahür etdirir. Deməli, dəyərlər hər bir mədəniyyətin özünəməxsusluğunu təmin edir. Bir mədəniyyət üçün əsas kimi götürülən dəyər digərində əhəmiyyət malik olmaya da bilər. Hər bir xalqın öz dəyərlər iyerarxiyası formalaşdırsa da, dəyərlərin məcmusu ümumbəşəri xarakter daşıyır. Ona görə də əsas dəyərləri aşağıdakı kimi təsnifləndirmək olar:

- vital dəyərlər – həyat, sağlamlıq, təminat, qüvvə və s.;
- sosial dəyərlər – ictimai vəziyyət, əmək, peşə, şəxsi azadlıq, ailə, cinslərin bərabərliyi;
- siyasi dəyərlər – söz azadlığı, vətəndaş azadlığı, qanun;
- əxlaqi dəyərlər – xeyir, xeyirxahlıq, dostluq, şərəf, sədaqət, ədalət, böyüklərə ehtiram, uşaqlara məhəbbət;
- estetik dəyərlər – gözəllik, ideal, stil, harmoniya, moda və s.

Hər bir cəmiyyət, hər bir mədəniyyət öz dəyərlər məcmusundan çıxış edir, burada yuxarıda sadalananlardan hansısa iştirak etməyə də bilər. Eyni zamanda hər bir mədəniyyət bu və ya digər dəyərləri özünəməxsus şəkildə qavrayır. Məsələn gözəllik ideali müxtəlif xalqlarda kəskin fərqlənir (orta əsrlərdə Çində kübar cəmiyyət arasında kiçik pəncə gözəllik ideali kimi qəbul edildiyindən beş yaşdan başlayaraq qızların ayaqlarını xüsusi sarğı ilə bağlayırdılar).

Ortaq mədəni dəyərlər xalqları, sosial qrupları, dövlətləri birləşdirir. Öz mədəniyyətinin formalaşdığı istənilən sosial sistem həmin mədəniyyətdə möhkəmlənir.

36. Təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin mahiyyəti

Mədəniyyətsünaslıq elmində təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətləri məsələsi mühüm yer tutur. Cəmiyyət ilə təbiət bir-birilə sıx vəhdətdədir. Cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı təbiət ilə ayrılmaz əlaqədə baş verir. Bu mənada təbiət cəmiyyətin daimi və zəruri şərtidir, təbiətsiz cəmiyyət mövcud deyildir.

Cəmiyyətlə təbiət arasında müəyyən ziddiyyətlər də özünü göstərir. Bunlar həm təbiətin, həm də cəmiyyətin inkişafı üçün hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır. Belə ki, insan lap qədimdən daimi təbiətlə, təbiət qüvvələri ilə mübarizə prosesində inkişaf edirlər.

Tarixin bütün dövrlərində bu və ya digər formada çıxış edən təbiət – cəmiyyət ziddiyyətlərinin həlli sivilisasiyanın inkişafına təkan verir. Cəmiyyət təbiətin sirlərinə yiyələnmək və onun qüvvələrindən öz mənafeləri üçün istifadə etmək yolu ilə irəliləyir. Təbii ehtiyatlar cəmiyyətin sərvətidir. Bundan əlavə, bütün dövrlərdə demoqrafik proseslərin inkişafı, əhalinin sağlamlığının təmin edilməsi təbii mühit ilə üzvi surətdə bağlıdır. Belə ki, iqlim, hava, su, ərzaq məhsulları və s. insanların həyat fəaliyyətinin bioloji göstəricilərinə, əmək qabiliyyətinə, bir sözlə, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı ilə əlaqədar olan bütün proseslərə mühüm dərəcədə təsir göstərir. Nəhayət, təbiət həm də insanların

psixoloji, əxlaqi-etik və estetik keyfiyyətlərinə, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına da ciddi təsir göstərir.

Beləliklə, təbiət insanın mövcudluğunun təbii şəraiti, onun fəaliyyəti üçün meydan rolunu oynayır. Əlverişli coğrafi mühit olmadan cəmiyyət nə yarana, nə də inkişaf edə bilməzdi. İnsanlar yaşayış vasitələrini təbiətdən alır.

Mövzunun aktuallığı həm də onunla bağlıdır ki, müasir dövrdə təbiət – cəmiyyət – insan münasibətlərində gərginlik durmadan artmaqdadır. Ekoloji böhran sivilisasiyanın gələcək varlığını ciddi təhlükə altına alır. Buna görə də onun həlli labüd və zəruri məsələdir.

37. Təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin tarixi inkişaf mərhələləri

Təbiət insanın mövcudluğunun təmin edilməsi və onun fəaliyyəti üçün zəmin rolunu oynayır. Əlverişli coğrafi mühit olmadan cəmiyyət nə yarana, nə də inkişaf edə bilməzdi. İnsanlar yaşayış vasitələrini təbiətdən alır. Təbiət ilə cəmiyyət arasındakı münasibətlərin xarakteri konkret-tarixi məzmunla malikdir. Bu mənədə aşağıdakı tarixi mərhələləri ayırmaq olar.

Birinci mərhələ ən qədim dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə insanlar təbiətin hazır məhsullarından istifadə etməklə, ovçuluq və balıqçılıqla məşğul olurdular. Başqa sözlə, mənimsəmə təsərrüfatının hökm sürdüyü həmin mərhələdə insanlar təbiət qüvvələrindən demək olar ki, tam asılı idilər. Buna görə də onlar təbiətə sitayiş edir, müxtəlif qurbanlar verməklə ondan rəhm diləyirdilər. İbtidai insan təbiəti ilahiləşdirir, yaşamağının mənbəyini ona itaət etməkdə görürdü.

İkinci mərhələ təxminən 7-10 min il bundan əvvəl baş vermiş neolit inqilabı ilə başlamışdır. Bu dövrdə insanlar artıq təbiətin hazır nemətlərindən istifadə etməklə kifayətlənmir, lazım olan məhsulları və yaşayış vasitələrini özləri istehsal etməyə başlayırlar. Bu, bir tərəfdən ictimai inkişafa təkan verdi, digər tərəfdən cəmiyyət ilə təbiət arasında ziddiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxardı. Buna baxmayaraq, təbiət ilə cəmiyyət arasındakı münasibətlər yüksələn xətt üzrə inkişaf edir və möhkəmlənirdi.

Üçüncü mərhələ təxminən XVI-XVII əsrlərdən etibarən özünü göstərir. Onun əsas mahiyyətini maşın və mexanizmlərin tətbiqi ilə səciyyələnən sənaye istehsal üsuluna keçilməsi nəticəsində insanların təbiətə göstərdiyi təsirin güclənməsi təşkil edir. Cəmiyyətin sərəncamında olan texniki vasitələr təkmilləşdikcə sözün əsl mənasında təbiətin amansız istismarı baş verdi. Təbiəti özünə ram etmək bu mərhələnin əsas prinsipini təşkil edir.

Nəhayət, XX əsrin ortalarından etibarən təbiət-cəmiyyət münasibətlərində keyfiyyətə yeni, dördüncü mərhələ özünü göstərir. Onun səciyyəvi cəhətini müasir elmi-texniki tərəqqi şəraitində cəmiyyətlə təbiət arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsi təşkil edir. Bu, öz ifadəsini müasir ekoloji böhranda, bəşəriyyətin gələcək mövcudluğunun artmaqda olan təhlükəsində tapır.

38. Ekoloji mədəniyyət

Ekoloji mədəniyyət insan-təbiət münasibətlərinin müəyyən norma və qanunlar çərçivəsində mümkün olduğunu dərk etməkdir. Ekoloji mədəniyyət cəmiyyətin toplamış olduğu ekoloji bilik, sosial-fəlsəfi konsepsiyalar və ekoloji əxlaqın məcmusundan ibarətdir. Ekoloji nöqteyi-nəzərdən baxdıqda, ekoloji mədəniyyət cəmiyyət mövcudluğunun, təbii mühitin mühafizə olunmasında qazanılan nailiyyətlərin səviyyəsi və qurumu kimi, mədəniyyətşünaslıq baxımından isə mühitin mühafizəsinə yönəldilmiş insan fəaliyyətinin özünəməxsus sferası kimi təsvir olunur.

Cəmiyyətin təbiətə təsir vasitələri nə qədər geniş və qüvvətlidirsə, ekoloji mədəniyyətin formalaşması da o qədər zəruri olur. Buna görə də ekoloji mədəniyyətin qərarlaşması bəşər tarixinin müasir inkişaf mərhələsinin mühüm qanunauyğunluğu kimi çıxış edir. Buna müvafiq olaraq təbiət, insan və cəmiyyət üçün mənəvi cəhətdən anlaşılan, yeni əhəmiyyət kəsb edən ekoloji mədəniyyət qərarlaşmalıdır. Bütün elm sahələrində olduğu kimi, ekoloji aspektdə də xüsusi mədəni münasibət vacib şərtidir. Bu qanunauyğunluq biosferdə insanın təbiətlə münasibətinin daha prinsipial mövqedə inkişaf etdirir, «yeni ekoloji insan tipi» formalaşdırır. Ümumi mədəniyyətin bir hissəsi olan ekoloji mədəniyyət insanın təbiətlə münasibətlərində harmoniya yaratmaq cəhdidir. İnsan bu münasibətləri hər

iki tərəfin əbədi mövcudluğuna yönəlmək üçün global-elmi proqramlar hazırlamalıdır. İnsan ekoloji təfəkkürü əsasən biosfer ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təşkili, təbiəti mühafizə, insanların ətraf mühitlə harmonik mövcudluğunun dərki – ekoloji şüur, əxlaq və mədəniyyətin formalaşdırılması istiqamətində inkişaf etdirilməlidir.

Cəmiyyət və ümumi istehsal ekoloji mədəniyyətin formalaşmasının maddi əsası və mühüm mərhələsidir. Buna görə də hər hansı fəaliyyət növü ekoloji qanunların obyektiv tələblərinə cavab verməli və onunla uyğunlaşmalıdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ekoloji mədəniyyət bütün istehsal və fəaliyyət sahələrində biosferin qorunması və saxlanması qanunlarına arxalanaraq, cəmiyyətin yaşayış tərzini müəyyən etməlidir.

39. Təbiətə əxlaqi münasibət

Təbiətə əxlaqi münasibət cəmiyyət hadisələrindən kənar tərbiyələndirilə bilməz. Buna görə də ekoloji biliklərin təbliği sistemli şəkildə getməlidir. Müasir dövrdə təbiətdən iqtisadi prinsiplərlə istifadə ehtiyacının artması insandan bütün şüurlu ömrü boyu çox vacib ekoloji tərbiyə məsələlərini həll etməyi tələb edir. İnsanda qənaətcillik və şəxsi məsuliyyət hissinin artması təbiətə əxlaqi münasibəti qüvvətləndirən keyfiyyətlərdir. Təbiətə əxlaqi münasibət ondan istifadə ilə düz mütənasibdir. Ölkəmizdə ekoloji problemlərin düzgün həllinə nail olmadan əhəlinin sağlamlığına, ərzaq proqramının yerinə yetirilməsinə nail olmaq mümkün deyildir. İndi təbiətin öyrənilməsi ilə yanaşı, həm də onun mühafizəsinə və zəngin sərvətlərindən səmərəli istifadə edilməsinə marağın artması dövrün ən vacib problemlərindən biridir.

Təbiət indiye qədər mövcud olanların indi yaşayanların, gələcəkdə yaşayacaq insanların mülkiyyətidir. Təbiətin mühafizəsi insanlığın mənəvi borcudur. Ekoloji tərbiyə mürəkkəb olduğundan, bu sahədə müəyyən nöqsanlar öz mövcudluğunu davam etdirməkdədir. Məhz bu baxımdan ekoloji tərbiyənin səviyyəsini yüksəltmək, təbii ehtiyatlardan qənaətlə istifadə etmək, gənclərdə yüksək ekoloji mədəniyyət formalaşdırmaq, cəmiyyətimizin hər bir şəxsinə yüksək mənəvi keyfiyyəti artırmaq tələb olunur. Bunun üçün birinci növbədə

ekoloji tərbiyənin mahiyyətini və zəruriliyini gənclərə aşılamaq lazımdır. Onlar dərk etməlidirlər ki, insanın təbiət üzərində hökmranlığı hədudsuz deyildir.

Ekoloji tərbiyə işinin səmərəliliyinin artmasında kütləvi informasiya vasitələrinin təbliğatının da rolu böyükdür. Onların qarşılıqlı əlaqədə birgə fəaliyyətinin, ekoloji təbliğatının müsbət təsiri inkaredilməzdir. Bu sahədə ekoloji səpgidə yazılmış qəzet məqalələrinin və radio verilişlərinin rolu böyükdür.

Təbiətin mühafizəsi sahəsində gənc nəslin mənəvi məsuliyyəti bütövlükdə həyatın qorunmasına aid olan mənəvi məsuliyyətdir. Ona görə də gənc nəsli təbiətə məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək qarşımızda duran ən mühüm vəzifədir. Təbiətə insani münasibətləri formalaşdırmaq üçün müsbət əxlaqi cəhətləri vərdiş halına salmaq, qayğılı münasibət hissi tərbiyə etmək vacibdir.

40. Ekoloji problemlərin həlli yolunda “Roma klubu”nun rolu

1968-ci ildən başlayaraq italyalı iqtisadçı Aurelio Peççei dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan nüfuzlu mütəxəssisləri bəşəriyyətin gələcəyini müzakirə etmək üçün hər il Romaya dəvət etməyə başladı. Bu toplantılar «Roma klubu» adı altında şöhrət qazandı. Bu kluba 30 ölkənin 100-dən artıq elmi-ictimai xadimi və işgüzar adamları daxil oldu. Roma klubu alimlərinin fikrincə, qlobal problemlər insanın təbiətdən daha qəddarcasına istifadə etməsinin, ETT-nin daha çox mənfəət götürmək məqsədlərinə tabe edilməsinin, ekoloji tarazlığın pozulmasının, ictimai inkişafa kortəbilib və təsərrüfat quruculuğunda pozğunluq, uzun zaman davam edən müstəmləkəçilik siyasətinin hərbişmənin və s. nəticəsidir. Başqa sözlə, müasir dövrün qlobal problemləri – XX əsrin ikinci yarsındakı sosial-iqtisadi inkişafın və elmi-texniki tərəqqinin kortəbilib və qeyri bərabərliyinin təbii-tarixi nəticəsidir.

1972-ci ilin yazında «Roma klubu»nun ilk kitabı – «Artımın hədləri» işıq üzü gördu. Onun müəllifləri D. Medouzun rəhbərliyi altında dünyanın dinamik modelini yaradaraq, istinad məlumat komponentləri kimi buraya əhali, kapital qoyuluşu (fondlar), məkan, çirklənmə, təbii ehtiyatların istifadə edilməsini daxil

etdilər. Müəlliflərin fikrincə, məhz bu göstəricilər dünya sistemində baş verən dəyişikliklərin dinamikasında mühüm mövqedə dayanır.

M.Mesarovic və E.Pestelin «Bəşəriyyət dönuş məntəqəsində» adlı növbəti modelində iqtisadi, sosial və siyasi proseslər, ətraf mühitin və təbii ehtiyatların vəziyyəti mürəkkəb çoxmərtəbəli ierarxik sistem kimi verilmişdir.

Mesarovic və Pestel belə hesab edirlər ki, əgər cəmiyyət onların planetlər sisteminin bütün hissələrinin tarazlaşdırılmış inkişafına – «üzvi inkişafa» keçid tövsiyələrinə əməl etməsə, bəşəriyyət gələcəkdə tədricən bütün planeti əhatə edən, uzun sürən ekoloji, enerji, ərzaq, xammal, demoqrafik böhranlar ilə uzlaşacaq.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təbiətin mühafizəsi qlobal ümumbəşəri problemdir. Onun müvəffəqiyyətlə həlli cəmiyyətin və ətraf mühitin qarşılıqlı fəaliyyətinin xarakteri ilə əlaqədardır

41. “Sivilizasiya” anlayışının təşəkkülü məsələsi

«Mədəniyyət» anlayışı ilə sıx bağlılıqda ona həm yaxın, həm də mahiyyətce ondan fərqli olan «sivilizasiya» anlayışı da müasir elmi-fəlsəfi ədəbiyyatda mühüm yer tutur. Bu anlayışlar arasındakı sıx əlaqə onların hər ikisinin insan fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olması və insanın təbiətdən prinsipial fərqlərini vurğulamaları ilə şərtlənir.

Mədəniyyət kimi, «sivilizasiya» anlayışının da çoxlu mənaları var. Nə ölkəmizdə, nə də Qərb ədəbiyyatında indiyədək onun birmənalı şərhini verilməmişdir. «Sivilizasiya» termini latın sözü olan və tərcümədə «vətəndaş» mənasını verən «civis» sözündən götürülmüşdür. Uzun müddət ərzində bu söz isim kimi deyil, sifət kimi, yəni vətəndaş öhdəlikləri ilə bağlı işləri səciyyələndirən «civilis» (mülki) şəklində işlədilmişdir. Qədim romalılar digər insanlar qarşısında vətəndaş (civilis) vəzifələrinə malik olan, hamılıqla qəbul olunmuş davranış qaydalarına riayət edən polis, yəni şəhər sakinini vətəndaş adlandırırdılar.

«Sivilizasiya» termini məhz isim kimi ilk dəfə olaraq XVIII əsrdə fransız maarifçilərinin tərəqqi nəzəriyyəsi çərçivəsində təşəkkül tapmışdır. Sivilizasiya anlayışını fransız tarixçisi L.Fevrin sözlərinə görə, ilk dəfə yalnız 1766-cı ildə

ensiklopedist filosofların formalalaşdırdıqları tərəqqi nəzəriyyəsində irəli sürülmüşdür. Buna görə bu anlayış özündə fransız maarifçiliyinin ideyalarını əks etdirir, cəmiyyət və dövlətin təkmilləşməsi prosesi kimi başa düşülürdü. Fransız maarifçiləri tərəqqinin çon məqsədi olan ideal cəmiyyəti sivilizasiya adlandırırdılar. Fransız maarifçiliyində sivilizasiya - tərəqqinin ideali, zəka və ədalət ideallarına əsaslanan cəmiyyət kimi şərh edilirdi. Volterin əsərlərində isə sivilizasiya insanın yaxşı davranışı ilə eyniləşdirilirdi.

XVIII əsrin sonlarında avropalıların başqa xalqlarla sıx əlaqələrinin yaranması, onlara çoxlu sayda lokal sivilizasiyaların olduğunu sübut etmişdi. XIX əsrin əvvəllərində fransız tarixçisi Qizo bəşəriyyətin tərəqqisi ideyası ilə sivilizasiyaların rəngarəngliyi arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmağa cəhd edir. O, belə güman edir ki, sivilizasiya bir tərəfdən lokal sivilizasiyalar kimi, digər tərəfdən isə bütövlükdə bəşəriyyətin tərəqqisi kimi mövcuddur.

42. “Sivilizasiya” anlayışının mənasına dair baxışlar

Məlum olduğu kimi, XVIII əsrin maarifçiləri tərəqqinin son məqsədini ideal cəmiyyət kimi qələmə verdikləri sivilizasiyanın qərarlaşmasında görürdülər. Maarifçilik ideologiyası son nəticədə onların vəd etdiyi ədalətin təntənəsi olan ideal cəmiyyəti deyil, təbiətin istismarına yönəlmiş industrial cəmiyyəti doğurdu. Bununla da “sivilizasiya” termini özünün konkret-tarixi ifadəsini industrial cəmiyyətdə tapdı. Sonrakı dövrlərdə “sivilizasiya” terminin işlənməsi ilə bağlı tədqiqatçıların mövqelərindən asılı olaraq müxtəlif baxışlar meydana gəldi. Bu münasibətlə qeyd etmək olar ki, sivilizasiya nəzəriyyəsinin işlənməsində 1929-cu ildə Fransada təsis edilmiş «Annalı: İqtisadiyyat – cəmiyyətlər – sivilizasiyalar» jurnalının ətrafında qruplaşan alimlərin (xüsusən də, F.Brodelin və E.Kallonun) rolu böyük olmuşdur. Onların təklif etdikləri tədqiqat metodologiyası aşağıdakı prinsiplərə söykənir: 1) tarixi prosesin fasiləsizliyi və tərəqqiyə doğru istiqamətlənməsi; 2) mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və varisliyi; 3) hər bir sivilizasiyanın vahid sivilizasiyaya töhfəsi.

Hazırda «Sivilizasiya» anlayışının bir neçə mənası qərarlaşmışdır:

1) ümumtarixi prosesin vəhşilik və barbarlığın ardınca gələn və maddi istehsalın kifayət qədər yüksək səviyyəsi ilə, insanın öz həyatı üzərində nəzarətinin və özünənəzarətinin yüksək dərəcəsi ilə səciyyələnən mərhələsi;

2) cəmiyyətin mənəvi dəyərlər sferası olan mədəniyyətə qarşı duran maddi, utilitar-texnoloji tərəfi;

3) zəka və ədalət prinsiplərinə əsaslanan cəmiyyəti nəzərdə tutan ictimai inkişaf ideali;

4) vahid dünya sivilizasiyasını formalaşdıran bəşər tərəqqisi;

5) konkret dövrdə müəyyən xalqın mədəniyyətinin sinonimi (lokal sivilizasiyalar);

6) insanların mədəni identikliyinə ali səviyyəsini ehtiva edən ən geniş sosiomədəni birlik;

7) cəmiyyətin deqradasiya və tənəzzül dövrü.

43. «Mədəniyyət» və «sivilizasiya» anlayışlarının nisbəti məsələsi

Elmi ədəbiyyatda «mədəniyyət» və «sivilizasiya» anlayışlarının nisbətinə üç yanaşma mövcuddur: eyniləşdirmə, qarşı-qarşıya qoyma, qarşılıqlı şərtləndirmə.

Əvvəl bu anlayışlar sinonim kimi istifadə olunurdu. Məsələn, bir sıra Avropa maarifçiləri hesab edirdilər ki, yalnız yüksək mədəniyyət sivilizasiyanı doğura bilər; müvafiq olaraq sivilizasiya mədəni inkişafın göstəricisidir. Belə yanaşmanı sonralar A.Humboldt və E.Taylorun əsərlərində də görmək mümkündür. Z.Freyd isə hesab edirdi ki, insanı heyvandan fərqləndirən məhz mədəniyyət və sivilizasiyadır.

XVIII əsrin axırlarında isə Almaniyada mədəniyyət və sivilizasiyanı qarşı-qarşıya qoymaq ənənəsi meydana çıxır. I.Kant, məsələn, mədəniyyəti mənəvi sərəvətlərin məcmusu, sivilizasiyanı isə maddi mədəniyyətin sinonimi kimi şərh edirdi. Ümumiyyətlə alman filosofları mədəniyyəti insanın mənəvi aləmi, sivilizasiyanı isə onun dəyişdirərək mənimsədiyi xarici aləm kimi qələmə verirdilər. Onların fikrincə, sivilizasiyanın tərəqqisi dünyada humanist başlanğıcın (mədəniyyətin) zəifləməsinə səbəb olur.

Bu iki fərqli münasibətlə yanaşı, bəzi alimlər dərk edirdilər ki, sivilizasiya və mədəniyyət bir-biri ilə qarşılıqlı bağlıdır, bir-birini qarşılıqlı şərtləndirir. Beləliklə də, problemə daha ayıq nəzər formalaşmağa başladı. Bu yanaşmanın tərəfdarları mədəniyyət və sivilizasiyanı fərqləndirən cəhətləri nəzərə alsalar da, onları bir-birinə nüfuz edən və bir-birinə təsir göstərən hadisə kimi öyrənməyə çalışdılar. Problemə belə yanaşmaya biz amerikan antropoloqu L.Morqanın əsərlərində rast gəlirik. O, tarixi prosesin primitiv mədəniyyətdən sivilizasiyaya doğru yönəlmiş təkamül prosesi kimi anlayır. Morqan bütün bəşəriyyəti əhatə edən tarixi prosesi vəhşilik, barbarlıq və sivilizasiyanın ardıcıl olaraq əvəzlənməsi kimi başa düşürdü. O hesab edirdi ki, yalnız sivilizasiya mərhələsində insan öz davranışı və həyatı üzərində tam sosial nəzarətə sahib ola bilər. Belə olduqda «mədəniyyət» sivilizasiya anlayışından daha geniş məzmunu malik olur, çünki mədəniyyət bəşəriyyətin yarandığı andan, sivilizasiya isə yalnız mədəniyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində meydana çıxır.

44. Mədəniyyət və sivilizasiyanın vəhdəti məsələsi

Mədəniyyət sosial orqanizmin sabitliyini, sivilizasiyanın adaptasiyası və dinamikasını təmin edir. Deməli, mədəniyyət və sivilizasiya yalnız vəhdətdə mövcud ola bilər. Sivilizasiya və mədəniyyət arasında nə mütləq harmoniya, nə də bir araya sığışmazlıq var. Onların arasındakı real əlaqələr üç əsas formada mövcuddur.

Onlardan birincisi, *genetik əlaqələrdir*, çünki sivilizasiyanı məhz mədəniyyət yaradır, mədəniyyət sivilizasiyada obyektivləşir. Mədəniyyətin genetik kodu sivilizasiyanın maddi bədənində təcəssüm edir.

İkinci, yəni *struktur-funksional əlaqə* ondan ibarətdir ki, mədəniyyət və sivilizasiya özündə insan fəaliyyətinin bir-birindən ayrılmaz olan mənəvi və maddi kimi müxtəlif tərəflərini təcəssüm etdirir. Birincisi, sivilizasiya insanın varlığın xüsusi bir forması kimi köklü mənafeələrinin deyil, fərdin bu mənafeələrə tamamilə biganə olan ambisiyalarından irəli gələn şəxsi maraqlarının təmin edilməsinə xidmət edir; mədəniyyət üçün isə məhz, birincilər əsasdır. İkincisi, mədəniyyət insanın varlığın bir forması kimi köklü mənafeələrini tama (icmaya, təbiətə,

dünyaya) xələl gətirmədən, ümumi rifah əsasında qorumağa çalışır, buna görə də mədəniyyət mənəvi başlanğıc olub, onun yüksəlişi insanda mənəvi keyfiyyətlərin inkişafının göstəricisidir.

Nəhayət, üçüncü, *disfunksional əlaqədə* sivilizasiya mədəniyyəti özünə tabe etdirməyə meyl edir. Nəticədə, mədəniyyətin dəyərləri unudulur, onun «ruhu» itirilir. Bu böhranın ən ümumi səbəblərindən biri kimi bəşər həyatının həddindən artıq texnikləşdirilməsini, «mədəniyyət-sivilizasiya» sistemində əvvəlki sivilizasiya mərhələlərində gözlənilən optimumun pozulmasını göstərmək olar.

Deməli, biz bu gün mədəniyyətin yuxarıda qeyd etdiyimiz üçlüyünün sintezinə, beləliklə də, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına xidmət etməliyik. Bu kimi sintez kortəbii baş verə bilməz. Axı, insanı bu gün, əsasən, təhsil formalaşdırır. Deməli, məhz təhsil müvafiq şəkildə yenidən qurulmalıdır. Söhbət həm orta, həm də ali məktəb təhsilinin humanitarlaşdırılmasından gedir.

45. Mədəniyyətlə sivilizasiya arasındakı əsas fərqlər

Mədəniyyət və sivilizasiya özündə insan fəaliyyətinin bir-birindən ayrılmaz olan mənəvi və maddi kimi müxtəlif tərəflərini təcəssüm etdirir. Onlar arasındakı əsas fərqlər aşağıdakılardır:

a) sivilizasiya insanın varlığın xüsusi bir forması kimi köklü mənafeələrinin deyil, fərdin bu mənafeələrə tamamilə biganə olan ambisiyalarından irəli gələn şəxsi maraqlarının təmin edilməsinə xidmət edir; mədəniyyət üçün isə məhz, birincilər əsasdır.

b) mədəniyyət insanın varlığın bir forması kimi köklü mənafeələrini tama (icmaya, təbiətə, dünyaya) xələl gətirmədən, ümumi rifah əsasında qorumağa çalışır, buna görə də mədəniyyət mənəvi başlanğıc olub, onun yüksəlişi insanda mənəvi keyfiyyətlərin inkişafının göstəricisidir.

c) disfunksional əlaqədə sivilizasiya mədəniyyəti özünə tabe etdirməyə meyl edir. Nəticədə mədəniyyətin dəyərləri unudulur, onun «ruhu» itirilir. İnsanın daxili (mənəvi) dünyasına istiqamətlənmə mədəniyyətin əsas əlamətlərindən biridir. Sivilizasiya isə əksinə, həmişə insanı əhatə edən xarici aləmə istiqamətlənmişdir.

Sivilizasiyanı ambisiyalı şəxsiyyətin onu əhatə edən tamı (təbiəti, cəmiyyəti, yer üzünü) öz privat (xüsusi, şəxsi) maraqlarına tabe etməyə yönəlmiş eqosentrik fəaliyyəti yaradır. Təbiətə münasibətdə bu, özünü tarixən təbiətin tammiqyaslı fəth edilməsini qarşıya qoymuş maarifçilik proqramının irəli sürülməsində, cəmiyyətə (bütövlükdə sosial gerçəkliyə) münasibətdə isə müstəmləkəçilik sisteminin meydana çıxmasında göstərdi.

Beləliklə, əgər mədəniyyət insanda mənəvi başlanğıcın inkişaf göstəricisidirsə, sivilizasiya privat maraqların mərkəzləşmiş ifadəsi kimi insan subyektivliyinin – «eqo»nun inkişaf göstəricisidir.

Mədəniyyətlə sivilizasiya arasında qarşıdurmanın xarakteri və nəticəsi metafizik və praktik dünyaduyumlarının, digər tərəfdən isə dinamizm və ənənəviçiliyin nisbəti ilə şərtlənir. Bu, həqiqətən də qlobal bir problemdir. Qlobal problemlər arasında bu, ən mühüm problemlərdən biridir, çünki mədəni dəyərlərin unudulması şəxsiyyətin deqradasiyasına gətirib çıxarır.

46. Mədəniyyətin inkişafında təkə, xüsusi və ümuminin əlaqəsi

Mədəniyyətin inkişafı cəmiyyətin obyektiv qanunlarına əsaslanır. Bu baxımdan mədəniyyət spesifik, xüsusi və ümumi qanunlar əsasında inkişaf edir. Spesifik qanunlar yalnız cəmiyyətin müəyyən mərhələsində mövcud olan mədəniyyətdə, xüsusi qanunlar məzmun baxımından yaxın olan mədəniyyət tiplərində, ümumi qanunlar isə bəşər mədəniyyətinin inkişafı prosesində fəaliyyət göstərir. Qeyd etdiyimiz qanunlar öz inkişafında bir-biri ilə vəhdət təşkil edir. Qanunların belə vəhdəti müxtəlif tipli mədəniyyətlər arasında da əlaqəyə səbəb olur. Nəticədə mədəniyyətin inkişafında təkə, xüsusi və ümuminin əlaqəsi meydana çıxır. Bu nöqteyi-nəzərdən mədəniyyətin milli xüsusiyyətlərinin və beynəlmiləl xarakterinin öyrənilməsi müəyyən mənada xüsusunin ümumiyyə, ümuminin isə xüsusiyyə münasibətindən, nisbət və vəhdətindən asılıdır. Hər hansı milli mədəniyyət digərindən özünəməxsus xüsusiyyətlər və spesifik cəhətlərlə fərqlənir. Hər bir dövrün mədəniyyəti tarixi inkişafın həmin pilləsində yaşayan bütün xalqlar və dövlətlər üçün ümumi olan əlamətlərə malikdir. Bununla yanaşı həmin mədəniyyətlər öz formasına və ifadə üsuluna görə eyni olmayıb, müəyyən milli fərqlər və xüsusiyyətlər şəklində (dillərin müxtəlifliyi, milli məişət, psixiki həyat tərzinin rəngarəngliyi və s.) çıxış edir. Lakin mədəniyyətin bu milli xüsusiyyətlərinin özü bir yerdə dayanıb durmur, fasiləsiz surətdə inkişaf edir. Odur ki, öz məzmununa görə mütərəqqi xarakter daşıyan mədəniyyət nümunələri həm də milli formalarda yaranır. Lakin milli mədəniyyətlərin fərqlərinə baxmayaraq onların arasında ümumi qanunauyğun əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif şəkildə üzə çıxır. Mədəniyyətin inkişafında digər bir qanunauyğunluq burada sabitlik və dəyişkənliyin, ənənə və yaradıcılığın

(novatorluğun) dialektiv vəhdətində ifadə olunur. Onun müxtəlif inkişaf dövrləri arasında dərin varislik əlaqələri mövcuddur. Belə ki, hər bir dövrün mədəniyyəti boş yerdə yaranmır. əvvəlki mədəni inkişaf səviyyəsinin dialektik inkarı kimi, onun müsbət tərəflərinin mənimsənilməsi nəticəsi kimi çıxış edir.

47. “Millət”, “millilik”, “xalq” və “xəlqilik” anlayışlarının şərh

Məlumdur ki, insanların etnik birliyinin formalarına qəbilə, xalq və millət daxildir ki, bunlar həmin “birlikdə” müəyyən mərhələləri təşkil edir. Bütün ictimai-iqtisadi formasiyalarda bu “etnik birlik” müxtəlif səviyyələrdə mövcud olmuşdur. Dil, ərazi, şüur, iqtisadi əlaqə birliyi insanların müəyyən qruplarını ayrı-ayrılıqda birləşdirir ki, bu birləşmələr tarixən qəbilə, xalq və millət anlayışları şəklində təkmilləşir. İnsanlar qəbilə birliyindən xalq, sonra isə millət birliyinə keçərkən xarakterik əlamətlər-ümumi dil, etnik ərazi, şüur itirilmir və davamlı xüsusiyyətlər kimi nəsillərdən-nəsillərə ötrülür. Millət müxtəlif insan qruplarının bəzi fərqləndirici əlamətlərini özündə əks etdirən ən yüksək birlik formasıdır. İnsanların etnik ümumilliyi o zaman millət halında formalaşır ki, buradakı fərdlərin vəhdəti eyni dildə danışan əhalinin mərkəzləşmiş bir dövlət çərçivəsindəki, həyatı və fəaliyyəti ilə şərtlənir.

“Xalq” əslində millətdən əvvəlki mərhələdir. Müasir mənada isə “millət” anlayışından genişdir. Xalqın millət kimi formalaşmasında mühüm əlamətlərdən sayılan milli xarakter, iqtisadi həyat birliyi müxtəlif ictimai-siyasi şəraitdən asılı olaraq dəyişikliyə uğrayır. Elmi mənbələrdə bəzən xəlqilik milliliyin sinonimi kimi işlədilir. Fəlsəfi ədəbiyyatlarda da çox istifadə olunan bu ifadələrin mahiyyətə bir-birinə yaxınlaşdığı və uzaqlaşdığı məqamlar diqqətdən yayınır. Millilik anlayışında ümumən millətə aid olan struktural cəhətlər öz əksini tapır. Xəlqilik isə ümumən xalq kütlələrinin mənafeyini, millətin bu çoxluq təşkil edən mütərəqqi hissəsinin əhval-ruhiyyəsini özündə toplayır. Klassik ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin əsərlərində millilikdən daha çox xəlqilik diqqəti cəlb edir. Əlbəttə, sənətdə xəlqilik daha geniş anlayışdır. Lakin xalqın həyatını, onun çalarlarını əks etdirən hər bir əsəri xəlqi adlandırmaq olmaz. Xəlqilik sənətkarın xalqa, onun taleyinə münasibətindən, o cümlədən üslubundan asılıdır. Hakim siniflərdən, saray həyatından, cəngavərlərdən, fəhlələrdən bəhs edən əsərlərdə də xəlqilik ifadə oluna bilər. Belə ki, Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə”, “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” əsərləri əsasən hökmdarların, hakim zümrənin mühitini əks etdirsə də, buradakı ümumxalq əhəmiyyətli problemlərin-ədalətli şah, azad məhəbbət, qəhrəmanlıq-yüksək sənətkarlıqla, xalq təfəkkürünə əsaslanan bədii vasitələrlə əksi məhz xəlqilik prinsiplərindəndir.

48. Milliliklə beynəlmiləlciliyin dialektikası

Beynəlmiləlcilik milli zəmində yaranır, ona məxsus olan həmrəylik, əməkdaşlıq, bərabərlik, qarşılıqlı yardım, dostluq və s. prinsiplər millilik vasitəsilə təzahür edir. Beynəlmiləlcilik prinsipiərinin mahiyyəti bütün millətlər, xalqlar üçün vahiddir.

Lakin hər bir millət və xalq bu prinsipləri öz spesifik xüsusiyyətlərinə və həyat tərzinə uyğun olaraq qəbul edir. Millilik əsasən millətdaxili münasibətlərdə, beynəlmiləçilik isə

millətlərarası münasibətlərdə özünü göstərir. Milli xüsusiyyətlərin beynəlmiləl cəhətlərə çevrilməsi qanunauyğun bir prosesdir. Lakin hər cür milli xüsusiyyət deyil, yalnız mütərəqqi xüsusiyyətlər beynəlmiləl cəhətlərə çevrilir. Mütərəqqi xüsusiyyətlər inkişaf edərək beynəlmiləl prinsiplərə doğru gedir və bu prinsiplərlə qovuşur. Millətlərin mədəni inkişafının ümumi qanunauyğunluqları milli mədəniyyətlərin yaxınlaşmasına və inkişafına kömək edir. Bu, milli inkişafın beynəlmiləl forması kimi özünü göstərir. Millilik beynəlmiləlçiliyi əks etdirdiyi kimi, beynəlmiləlçilik də milliliyi əks etdirir və onun inkişafına səbəb olur. Milliliklə beynəlmiləlçiliyin dialektikasının əsas cəhətlərindən biri onların nisbətinin düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Millətlərin həyatında milliliklə beynəlmiləlçiliyin nisbəti mütləq deyil, nisbi xarakterlidir. Mədəniyyətin milli xüsusiyyətləri ilə beynəlmiləl mahiyyəti arasındakı vəhdət onda öz ifadəsini tapır ki, milli xüsusiyyətlər, milli forma məzmunla uyğunlaşır, onunla şərtlənir. Mədəniyyətin beynəlmiləl xarakterinin milli xüsusiyyətlərə təsiri isə onunla şərtlənir ki, milli xüsusiyyətlər təkmilləşərək öz inkişafında beynəlmiləl cəhətlərlə zənginləşir. Əsl milli sərvətlər, mütərəqqi cəhətlər həmişə beynəlmiləl keyfiyyətlərlə uyğunlaşır.

49.Müasir dövrdə mədəniyyətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri

Müasir dövrdə mədəniyyətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri baş verməkdədir. Bu proses mütərəqqi olub, vahid dünya mədəniyyətinin inkişafının çox mühüm amilidir. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri prosesi xeyli dərəcədə nisbi müstəqil xarakterə malikdir, lakin bütövlükdə ümumi ictimai tarixi prosesin tərkib hissəsi kimi, ictimai münasibətlərdən asılıdır. Mədəniyyətlərin müxtəlifliyi və rəngarəngliyi daxilində hər bir lokal və milli mədəniyyətdə həm də bu və ya digər dərəcədə beynəlmiləl məzmun vardır. Bu mövqedən çıxış edərəkən müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri, qarşılıqlı zənginləşməsi, sintezi mümkün və zəruri hesab olunur. Müasir dövrdə mədəniyyətlərin və bütövlükdə ictimai həyatın beynəlmiləlləşdirilməsi istiqamətində təsir göstərən amillər çoxdur. Onlardan qloballaşmanı, istehsalı, nəqliyyat və rabitə vasitələrini əsaslı sürətdə dəyişdirən elmi-texniki tərəqqini, təhsilin inkişafında ümumi meylləri, dünya əhalisinin artmaqda olan mütəhərrikliliyinin, dünya miqyasında əmək bölgüsünü və s. göstərmək olar. Əlbəttə, beynəlmiləlləşmə prosesi çox mürəkkəb və ziddiyətli xarakter daşıyır. Məsələn, beynəlmiləlləşmə prosesi güclü mədəniyyətlər tərəfindən zəif mədəniyyətləri zorla assimilyasiya etdikdə, sonuncular tərəfindən müqavimətə rast gəlir. Yaxud da müxtəlif regionlar arasında, xüsusilə də qərb və mədəniyyətləri arasında yaxınlaşma ilə yanaşı, onların hər birinin öz varlığını və xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq meylləri də özünü göstərir. Müasir dövrdə ən aktual problemlərdən biri milli özünü-təcrid və qloballaşma kimi iki kənar hal arasında optimal nisbətə tapılmasıdır. Qloballaşma prosesi elm, texnika, texnologiya ilə – ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı milli kimliyi müəyyən edən

mədəni-mənəvi amillərə də sirayət etməyə cəhd göstərir. İstər düşünülmüş şəkildə, istərsə də qərəzsiz olaraq – fərqi yoxdur. Belə bir şəraitdə ilk növbədə nələri qorumaq lazım olduğunu, məhz hansı məsələlərdə məqsədyönlü surətdə ənənəçi, konservator olmağın labüdlüyünü ziyalılar müəyyənləşdirməlidir. Yeri gəlmişkən, əsrin əvvəlində bizim böyük ziyalılarımız oriyentir kimi "türkçülük, islamçılıq və müasirliyin vəhdəti" prinsipini tövsiyə edirdilər ki, bu prinsip indi də aktuallığını saxlamaqdadır.

50. Milli ideologiyamızın əsas tərkib hissələri

Sovet dövründə alimlərimiz sosialist ənənələrinin və incəsənətinin tədqiqi və təbliğinə daha çox ustunluk vermişlər. Sovet beynəlmiləlciliyi ideyaları altında xalqların milli adət və ənənələrini planlı şəkildə milli yaddaşdan silməyə çalışmışlar. Elə buna görə də rus alimləri Moskvada nəşr olunan kitablarında müsəlman xalqlarının tarixi ənənələrinə, milli bədii dəyərlərinin elmi təhlilinə çox az yer vermişlər. İslam dini faktorundan isə sovetlər ölkəsi tərkibinə zorla birləşdirilmiş xalqların milli mədəni irsinin oyrənilməsinə qadağalar qoyulması ucun bir vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Umumiyyətlə, rus imperiyasının işğalından sonra islami mənəvi dəyərlər tənqid hədəfinə cəvrilmiş, əslində isə ölkənin hər yerində ruslaşdırma siyasəti aparılmışdır. Rus mədəniyyətinin təbliğinə daha çox ustunluk verilmişdir. Müsəlman dinli xalqların estetik fikir tarixinin yaddaşlardan silinməsi imperiya hakimiyyətinin əsas məqsədlərindən biri olmuşdur. Elə buna görə də SSRİ dövründə “Sovet mədəniyyəti”, “beynəlmiləl mədəniyyət” kimi anlayışların zehniyyətimizə daxil olmasına daha çox cəhd göstərilirdi. Sovet imperiyası dövründə Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlmiləşməməsi onun tarixi milli kulturunu, yəni xalqın adət və ənənəsinin, dinə, doğma dilinə olan münasibətini nəzərə carpacaq dərəcədə zəiflətməmişdir. Bu baxımdan, xalq qədim tarixi köklərindən aralı düşmüşdü. Müstəqillik dövründə milli mədəniyyətin və milli mənəviyyətin inkişafı üçün daha böyük imkanlar əldə etmişik. Xüsusilə islamın mənəvi tərbiyə üçün faydalı olan prinsiplərindən istifadə etmək hüququ qazanmışıq. Milli ideologiyamızın əsas tərkib hissələrindən biri azərbaycançılıqdır. Azərbaycançılıq həyat tərzində, əxlaqda, mənəviyyatda, dildə, dində, ədəbiyyatda – mənəvi mədəniyyətin bütün sahələrində əsas istiqamətləndirici məfkurə olmalıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı, el sənəti, milli musiqi, millətin mədəni-mənəvi mövcudluğunun bütün təzahürləri bu gün vahid bir ideya ətrafında sıx surətdə birləşməlidir. Son minillik Azərbaycanda etnik-milli baxımdan türk təfəkkürü və türk həyat təzi ilə; dini müstəvidə yanaşdıqda isə islam mənəviyyatı və islam düşüncə təzi ilə səciyyələnir. Beləliklə, yola saldıığımız minillikdə Azərbaycan xalqının mentaliteti türkçülük və islamçılığın üzvi vəhdəti, sintezi şəraitində formalaşmışdır.

